

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik
jurnalının redaksiya heyəti**

Baş redaktor

Sakit YAQUBOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Redaksiya heyəti:

Ziyad SƏMƏDZADƏ

iqtisad elmləri doktoru, professor

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü

Şahin SADIQOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Ədalət MURADOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Vahid NOVRUZOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Nazim İMANOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Süleyman QASIMOV

iqtisad elmləri doktoru, professor

Tahir BUDAQOV

tibb üzrə fəlsəfə doktoru

Azər ƏMİRASLANOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Mehman TAĞIYEV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Saleh MÖVLAMOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Aleksey PONOMARENKO

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Rusiya Federasiyası)

Roumen VESSELİNOV

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Amerika Birləşmiş Ştatları)

Alxan MANSUROV

məsul katib

**“Statistika xəbərləri” elmi-praktik jurnalının
rubrikaları**

Statistikanın inkişaf
strategiyası
və taktikası

Statistik təsnifatlar,
standartlar və
registrlər

Statistik müşahidə
metodları

Statistik məlumatların
toplanması, işlənməsi,
saxlanması və yayıl-
ması texnologiyası

İnformasiya şəbəkəsi,
məlumat bazası,
məlumat bankları

Statistik informasiya
sisteminin
təkmilləşdirilməsi

Milli Hesablar
Sistemi

Statistik tədqiqatlar

Statistika sahəsində
beynəlxalq əməkdaşlıq

Statistika:
xronika, informasiya

Bibliografiya:
yeni nəşrlər

Oxucuların rəy
və təklifləri

Statistika:
rəsmi sənədlər

Statistika:
metodoloji təminat
(metodoloji əlavələr)

Statistika:
faktlar və proqnozlar
(statistik əlavələr)

Mündəricat

səh.

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

Yusif Yusifov, Vüqar Məmmədəlizadə

Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsinin Azərbaycan statistika sistemində tətbiqinə dair qısa praktiki nümunələr..... 4

Şəfiqə Vahabova

Sənaye müəssisələrində qiymət siyasətinin işlənib hazırlanmasının müasir analitik üsulları və Covid-19 pandemiyasının qiymət siyasətinə təsiri..... 13

Məhəmməd Xəlilov

Azərbaycan sənayesinin inkişafı..... 23

Saleh Mövlamov

Ətraf mühit və iqtisadi hesabların inteqrasiyası..... 27

Şahin Mustafayev, Toğrul Xanlarov

Azərbaycanda su istehlakının statistik tədqiqi..... 32

Pərvin Verdiyeva

Hidrotexniki qurğuların ölkənin davamlı iqtisadi inkişafında rolu..... 37

İsgəndərbəy Hüseynov

Davamlılıq üzrə kapitallaşdırma: Yaşıl investisiyalar və digər..... 43

METODOLOGİYA

Ramiz Cavadov

Böyük verilənlər - elm və təhsilin inkişafında yeni statistik yanaşma kimi..... 49

Эльдар Гулуев

Актуальные вопросы цифровой трансформации экономики и общества..... 57

Xəqani Məcidov

Milli maraqlar maliyyə-iqtisadi təhlükəsizlik tandeminin “təhlükəsizlik çətiri” altında..... 69

Azərخان Əsədli

Sahibkarlıq fəaliyyətində “Kiçik və Orta Biznes”in maliyyələşdirilməsinin dünya təcrübəsi..... 75

2023-CÜ İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARININ YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏRİ

Makroiqtisadi göstəricilər.....	83
Ümumi Daxili Məhsul istehsalı.....	85
Maliyyə mənbələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər.....	85
İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin dəyəri.....	86
Pərakəndə ticarət dövriyyəsinin məhsullar üzrə strukturu.....	87
İqtisadiyyata kredit qoyuluşu.....	87
Dövlət büdcəsinin gəlirləri.....	87
Dövlət büdcəsinin xərcləri.....	88
Nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi.....	88
Nəqliyyat sektorunda sərnişin dövriyyəsi.....	89
Azərbaycanın tərəfdaş ölkələrlə xarici ticarət göstəriciləri.....	89
İxrac olunan mühüm növ məhsullar.....	90
İdxal olunan mühüm növ məhsullar.....	91
2023-cü ildə “Statistika xəbərləri” jurnalında dərc olunmuş məqalələrin mövzu-əlifba üzrə siyahısı.....	92

UOT:33.311

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-10-4-4-12

**AVROPA STATİSTİKASININ NORMALAR MƏCƏLLƏSİNİN AZƏRBAYCAN
STATİSTİKA SİSTEMİNDƏ TƏTBİQİNƏ DAİR QISA PRAKTİKİ NÜMUNƏLƏR**

Yusif Yusifov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi sədrinin müavini, i.ü.f.d.
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: yusif.yusifov@stat.gov.az*

Vüqar Məmmədalizadə

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin
Keyfiyyətin idarə edilməsi və metaməlumatlar şöbəsinin müdiri
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: vugar.mammadalizade@stat.gov.az*

Açar sözlər: Avropa statistikas, rəsmi statistika, Normalar Məcəlləsi, ilkin məlumatlar, qanun, istifadəçilər, inzibati məlumatlar.

Ключевые слова: Европейская статистика, официальная статистика, Кодекс норм, предварительные данные, закон, пользователи, административные данные.

Keywords: European statistics, official statistics, Code of practices, preliminary data, law, users, administrative data.

Avropa Statistika Sisteminin ümumi keyfiyyət çərçivəsinin (strukturunun) əsasını təşkil edən Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsi (bundan sonra – Normalar Məcəlləsi) tənzimləyici bir vasitə olmaqla institusional mühiti, statistik prosesləri və çıxış statistik məlumatları əhatə edən 16 prinsipə əsaslanır. Avropa Statistika Sistemində daxil olan statistika qurumları, milli statistika orqanları və Avropada statistikanın işlənməsi, istehsalı və yayılmasına cavabdeh olan digər dövlət orqanları, nazirliklər Avropa İttifaqı ilə birlikdə Normalar Məcəlləsinə əməl etməyə borcludurlar [1]. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, Normalar Məcəlləsinin tətbiqi, yəni onun prinsip və göstəricilərinin praktiki işdə həyata keçirilməsi bir alət kimi statistika orqanlarına müəyyən prinsiplər çərçivəsində və keyfiyyət meyarları əsasında öz fəaliyyətlərini tənzimləmələrinə imkan verir. Dövlət Statistika Komitəsi (bundan sonra - DSK) Azərbaycanın rəsmi statistika sistemində statistik məlumatların əsas istehsalçısı kimi məlumatların keyfiyyətli olmasına daim diqqət yetirir və bu istiqamətdə görülən işlərin adekvatlığına əmin olmaq üçün beynəlxalq təcrübəni izləməklə münasib yanaşmalara, beynəlxalq standartlara müraciət edir. Beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tətbiq edilməsinin vacibliyini və prioritetliyini, o cümlədən dövlətin və cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq, rəsmi statistikanın davamlı təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini nəzərə alaraq DSK-nın fəaliyyətinin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi, əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, onların müasir bacarıqlara yiyələnməsinin təmin edilməsi, statistik məhsulların keyfiyyətinin beynəlxalq statistika sisteminin keyfiyyət meyarlarına uyğunluğunun müntəzəm olaraq yoxlanılması, statistik məhsulların keyfiyyətinə zəmanət verilməsi üçün statistika sisteminin vahid standartlar və mütərəqqi metodlar əsasında davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi, istifadəçilərin statistik məlumatlara olan tələbatının təmin edilməsinin DSK-nın struktur bölmələri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi və bütün mümkün üsul və vasitələrlə (yayım formasının, nəşrlərin sayının artırılması və s.) yüksəldilməsi, respondentlərə düşən məlumat yükünün statistik alətlərin təkmilləşdirilməsi yolu ilə azaldılması, ilkin statistik məlumatların məxfiliyinin təmin edilməsi, cəmiyyətin dəqiq və dolğun rəsmi statistika məlumatlarına olan tələbatının təmin edilməsi üçün hüquqi əsasların təkmilləşdirilməsi, statistik proseslərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. DSK-nın keyfiyyət

sahəsində siyasətinin əsasını təşkil edir [16]. Qeyd olunmalıdır ki, həm Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistika sahəsində hüquqi münasibətləri tənzimləyən, dövlət statistika orqanlarının səlahiyyət və funksiyalarını müəyyən edən “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (bundan sonra - Qanun), həm də DSK tərəfindən qəbul edilmiş bir çox zəruri metodoloji sənədlərdə və atılmış praktiki addımlarda Normalar Məcəlləsinin prinsiplərində qeyd olunmuş məsələlər öz əksini tapmışdır. Normalar Məcəlləsinin prinsiplərinin institusional mühit, statistik proseslər və çıxış statistik məlumatlar üzrə daha aydın formada, yəni hər bir sahəyə hansı prinsiplərin daxil olması aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

İnstitusional mühit	Statistik proseslər	Çıxış statistik məlumatlar
Prinsip 1 - Peşəkar müstəqillik Prinsip 1a - Koordinasiya və əməkdaşlıq Prinsip 2 - Məlumatların toplanması və məlumatlara giriş üzrə səlahiyyət Prinsip 3 - Ehtiyatların kifayətliliyi Prinsip 4 - Keyfiyyətin təmin edilməsi üzrə öhdəçilik Prinsip 5 - Statistik məxfilik və məlumatların mühafizəsi Prinsip 6 - Qərəzsizlik və obyektivlik	Prinsip 7 - Statistik metodologiyaların əsaslılığı Prinsip 8 - Statistik üsulların uyğunluğu Prinsip 9 - Respondentlərə düşən yükün azaldılması Prinsip 10 - Qənaətcillik	Prinsip 11 - Aktualıq Prinsip 12 - Dəqiqlik və etibarlılıq Prinsip 13 - Vaxtlı-vaxtında olma və tam vaxtında yerinə yetirmə Prinsip 14 - Uyğunluq (əlaqələndirmə) və müqayisəlilik Prinsip 15 - Bərabər giriş və aydınlıq

Şəkil. Normalar Məcəlləsinin prinsiplərinin institusional mühiti, statistik prosesləri və çıxış statistik məlumatlar üzrə bölgüsü.

Normalar Məcəlləsinin 1-ci prinsipi - Peşəkar müstəqillik.

Statistika qurumlarının digər siyasi, nizamlayıcı və inzibati idarə və təşkilatlardan, həmçinin özəl sektorun operatorlarından peşəkar müstəqilliyi (asılı olmaması) Avropa statistikasının doğruluğunu təmin edir [1].

Normalar Məcəlləsinin 1-ci prinsipində əsasən rəsmi statistika məlumatlarının istehsalı zamanı peşəkar müstəqilliyin vacibliyi, yəni statistik məhsulların istehsalı zamanı hər hansı siyasi, inzibati asılılığın olmaması qeyd olunur və bu məsələ də Qanunda öz əksini tapmışdır. Belə ki, Qanunun 10-cu “Rəsmi statistikanın müstəqilliyi” maddəsində qeyd olunmuşdur ki, dövlət statistika orqanları “Statistik işlər proqramı”nın həyata keçirilməsində, xüsusən də məlumat mənbələrinin, statistik metodların seçilməsi və məlumatların yayılması prosesi, onun məzmunu, forması, vaxtı və statistik məlumatların məxfiliyinin təmin olunması zamanı dövlət statistika orqanları müstəqildirlər və kənar təşkilatlardan bu işlərə dair göstəriş və təlimatlar qəbul etməzlər [2].

Qeyd olunanlardan əlavə ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən, üzvləri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə 5 il müddətinə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi yanında Statistika Şurasının hüquq və vəzifələrindən irəli gələn bir çox məsələlər də peşəkar müstəqilliyin təmin olunması sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir [11].

Normalar Məcəlləsinin 1a prinsipi - Koordinasiya və əməkdaşlıq.

Milli Statistika İnstitutları və Avrostat Avropa statistikasının işlənməsi, istehsalı və yayılması üçün bütün fəaliyyətlərin müvafiq olaraq həm milli statistika sistemi, həm də Avropa Statistika Sisteminin səviyyəsində koordinasiyasını təmin edir. Statistika qurumları Avropa statistikasının işlənməsini, istehsalını və yayılmasını təmin etmək üçün Avropa Statistika Sisteminin tərəfdaşlığı çərçivəsində fəal əməkdaşlıq edirlər [1].

Statistika sahəsində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən və ölkədə sosial, iqtisadi, demoqrafik və ekoloji vəziyyət ilə bağlı rəsmi statistik məlumatları vahid metodologiya

əsasında formalaşdıran mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 24 iyun tarixli 115 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi haqqında Əsasnamə”yə əsasən Dövlət Statistika Komitəsidir [3]. Məhz Dövlət Statistika Komitəsi rəsmi statistika məlumatlarının istehsalçısı kimi statistika sahəsində koordinasiya və əməkdaşlıq funksiyasını həyata keçirir.

Normalar Məcəlləsinin 2-ci prinsipi - Məlumatların toplanması üzrə səlahiyyət.

Statistika qurumları Avropa statistikasının ehtiyacları üçün çoxsaylı məlumat mənbələrindən məlumatların toplanması və məlumatlara giriş üzrə aydın qanuni səlahiyyətlərə malik olmalıdırlar. Qanun statistika qurumlarının tələblərinə uyğun olaraq inzibati təşkilatları, müəssisələri, ev təsərrüfatlarını, vətəndaşları Avropa statistikasının ehtiyacları üçün gərəkli olan öz məlumatlarına girişi təmin etməyə və ya məlumatları bildirməyə məcbur edə bilər [1].

Normalar Məcəlləsinin bu prinsipi Qanunun 7-ci "Dövlət statistika orqanlarının hüquqları və səlahiyyətləri" maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Qanunda dövlət statistika orqanlarına bütün dövlət qurumlarından, hüquqi şəxslərdən, onların filial və nümayəndəliklərindən, fiziki şəxslərdən, vətəndaşlardan lazımi vaxtda və həcmdə, heç bir haqq ödənilmədən, elektron və ya kağız formatda məlumatların toplanması hüququnun və səlahiyyətlərinin verilməsi qeyd edilir. Qanunvericilik, eyni zamanda Dövlət Statistika Komitəsinə inzibati məlumatlardan statistikanın ehtiyacları üçün istifadə etməyə də icazə verir [2].

Normalar Məcəlləsinin 3-cü prinsipi - Ehtiyatların kifayətliliyi.

Statistika qurumlarının sərəncamında olan ehtiyatlar Avropa statistikasının tələblərini ödəmək üçün kifayət etməlidir [1].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2023-cü il 23 may tarixli 432s nömrəli Sərəncamı ilə 153-ü dövlət qulluqçusu olmayan işçilərə aid olmaqla DSK işçilərinin say həddi 1391 ştat vahidi, o cümlədən aparatın işçilərinin say həddi 301 ştat vahidi, yerli statistika orqanlarının işçilərinin say həddi isə 1090 ştat vahidi müəyyən edilmişdir. DSK aparatının işçilərinin mövcud sayı, həmçinin hər bir inzibati rayonda statistika idarəsinin mövcudluğu istifadəçilərin statistikaya olan cari ehtiyaclarının ödənilməsinin öhdəsindən gəlinməsinə mümkün edir. Son illərdə statistik istehsal proseslərinin səmərəli təşkili üçün infrastrukturun yenidən qurulması və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə DSK-nın inzibati binasının əsaslı təmir olunması, rayon statistika idarələri üçün yeni inzibati binaların tikilməsi, daha dəqiq desək 31 yeni müasir binanın tikilməsi, həmçinin təmirə ehtiyacı olan yerli statistika orqanlarının inzibati binalarının əsaslı təmiri və yenidən qurulması statistikaya olan tələbatların ödənilməsi üçün maddi-texniki bazanın gücləndirilməsi istiqamətində də mühüm addımlar atılmış və bu məsələ eyni zamanda Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2018-ci il 14 fevral tarixli 3672 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda da nəzərə alınmış və Dövlət Proqramına maddi-texniki bazanın və kadr potensialının gücləndirilməsi üzrə 7 tədbir daxil edilmişdir [4].

Dövlət statistika orqanlarının saxlanılması üçün vəsait dövlət büdcəsində nəzərdə tutulur [2]. Dövlət büdcəsinin tərtibi zamanı DSK tərəfindən tələbat qeyd olunur və qarşıya qoyulmuş müvafiq işlərin icrası üçün dövlət büdcəsindən zəruri vəsait ayrılır.

Normalar Məcəlləsinin 4-cü prinsipi - Keyfiyyətin təmin edilməsi üzrə öhdəçilik.

Statistika qurumları keyfiyyət öhdəliyi daşıyır. Onlar prosesin və çıxış məhsulunun keyfiyyətini daima təkmilləşdirmək üçün sistemli və müntəzəm şəkildə güclü və zəif tərəfləri müəyyən edirlər [1].

Keyfiyyətin təmin olunması üzrə öhdəliyin icrası istiqamətində Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, Keyfiyyət sahəsində siyasət və məqsədlər hazırlanaraq bəyan edilmiş, DSK-da keyfiyyətin idarə edilməsi sistemi çərçivəsində statistika proseslərinin təşkili, məlumatların keyfiyyətinin təmin olunması məqsədilə ümumi qayda və standartların müəyyənləşdirilməsi, tətbiqi və icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi üçün müvafiq struktur bölmə (şöbə), həmçinin keyfiyyətin idarə edilməsi sistemi çərçivəsində fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi məqsədilə Keyfiyyət üzrə Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır. Statistik istehsal prosesinin planlaşdırılması və monitorinqi həyata keçirilmiş, bu məqsədlə daxili və kənar auditlər

aparılmış, keyfiyyətin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq səviyyədə ən çox tətbiq edilən ISO 9001:2015 beynəlxalq standartı tətbiq edilməklə “Rəsmi statistika məlumatlarının istehsalı və yayılması” sahəsində beynəlxalq uyğunluq sertifikatının həm mərkəzi aparat, həm də 45 yerli statistika orqanı tərəfindən (Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Mingəçevir, Lənkəran, Şirvan, Şəki, Yevlax şəhər, Abşeron, Ağcabədi, Ağdam, Ağstafa, Ağsu, Balakən, Bərdə, Daşkəsən, Füzuli, Gədəbəy, Goranboy, Göyçay, Göygöl, Hacıqabul, Xızı, İmişli, Qax, Qəbələ, Qobustan, Quba, Qusar, Lerik, Masallı, Oğuz, Saatlı, Sabirabad, Salyan, Samux, Siyəzən, Şabran, Şamaxı, Şəmkir, Tərtər, Ucar, Yardımlı, Zaqatala və Zərdab rayon statistika idarələri) əldə edilməsinə nail olunmuşdur [6].

Normalar Məcəllənin 5-ci prinsipi - Statistik məxfilik.

Məlumat təminatçılarının məxfiliyinə, onlardan alınan məlumatların konfidensiallığına, yalnız statistik məqsədlər üçün istifadə edilməsinə və məlumatların təhlükəsizliyinə tam zəmanət verilir [1].

Statistik vahidlərdən toplanmış, müxtəlif inzibati mənbələrdən əldə edilmiş ilkin statistik məlumatların dövlət statistika orqanlarında məxfiliyinin təmin olunması və onlardan yalnız statistik məqsədlər üçün istifadə edilməsi məsələləri həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə mühüm əhəmiyyət daşıdığından ilkin statistik məlumatların dövlət statistika orqanlarında məxfi saxlanmasına, məlumatların konfidensiallığına ilk növbədə Qanunla təminat verilir. Qanunun 16-cı maddəsində qeyd edildiyi kimi rəsmi statistika üçün toplanmış statistik vahidlərin ilkin məlumatları məxfi sayılır və statistik sirdir. Qanunun 22-ci maddəsində isə açıqlanmasına icazə verilən yekun məlumatların ən azı 3 statistik vahidin məlumatlarından ibarət olması və onlardan birinin payının 85%-dən çox olmaması vurğulanmışdır [2]. Bundan əlavə, statistik vahidləri əvvəlcədən məlumatlandırmaq məqsədilə bütün rəsmi statistika müşahidəsi formalarının birinci səhifəsində “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq hesabat (müayinə) forması üzrə məlumatların konfidensiallığına zəmanət verilir və onlardan yalnız ümumiləşdirilmiş şəkildə istifadə ediləcəkdir” ifadəsi qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda dövlət statistika orqanlarına qəbul olunan işçilər respondentlərdən alınmış ilkin statistik məlumatların konfidensiallığını təmin etməyə borclu olduqları haqqında əvvəlcədən məlumatlandırılır və onlardan iltizam alınır. Qeyd olunanlardan əlavə, DSK ictimai etimadın davamlılığı, konfidensiallığın qorunması sahəsində öhdəliyini bir daha qeyd etməklə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məxfi statistik məlumatların qorunması sahəsində siyasəti” sənədini də hazırlayaraq bəyan etmişdir [7].

Normalar Məcəllənin 6-cı prinsipi - Qərəzsizlik və obyektivlik.

Statistika qurumları tərəfindən Avropa statistikasının işlənməsi, istehsalı və yayımlanması elmi mülahizələrin müstəqilliyinə hörmət, obyektivlik, peşəkarlıq, şəffaflıq prinsipinə riayət etmək və bütün istifadəçilərə eyni münasibət ruhunda həyata keçirilir [1].

Qanunun 9-cu maddəsində rəsmi statistikanın keyfiyyətliliyini və ictimaiyyətin statistikaya inamını təmin etmək üçün bu sahədə proqramların həyata keçirilməsi üzrə işlərin təşkili və aparılması statistika məlumatlarının düzgünlük, obyektivlik, müasir şəraitə uyğunluq, məxfilik və şəffaflıq prinsipinə əsaslanması öz əksini tapmışdır [2]. Bununla əlaqədar olaraq DSK tərəfindən istehsal olunan bütün rəsmi statistika məlumatları ictimaiyyətə açıq formada Komitənin rəsmi internet səhifəsində yayımlanır, həmçinin istifadəçilərin bərabərhüquqlu formada statistik məlumatları əldə etmələri üçün statistik məlumatların buraxılış təqvimini və mətbu məlumatların yayım təqvimini də Komitənin saytında yerləşdirilmişdir.

DSK-da fəaliyyət göstərən əməkdaşların öz xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən qərəzsiz olması məsələsi isə dövlət qulluqçuları üçün etik davranış qaydalarını və prinsiplərini və onlara əməl edilməsi ilə bağlı hüquqi mexanizmləri müəyyən edən və dövlət qulluqçusu statusuna malik olan bütün şəxslərə şamil edilən "Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun 11-ci maddəsində öz əksini tapmışdır [5].

Normalar Məcəllənin 7-ci prinsipi - Statistik metodologiyanın əsaslılığı.

Statistikanın keyfiyyəti statistik metodologiyanın əsaslılığı ilə təmin edilir. Bunun üçün müvafiq vasitələr, prosedurlar və təcrübə tələb olunur [1].

Statistika sahəsində elmi-metodoloji nailiyyətlərin, qabaqcıl dünya ölkələrinin təcrübəsinin öyrənilməsi və onların Azərbaycanda tətbiqi, həmçinin rəsmi statistika sahəsində DSK-nın həyata

keçirdiyi siyasətə müvafiq olaraq beynəlxalq statistika təcrübəsində qəbul edilmiş standartların, metodologiyanın tətbiq edilməsi, rəsmi statistika sistemində yeni statistika sahələrinin yaradılması, mövcud statistika sahələrinin islahatı və təkmilləşdirilməsinə dair statistik metodologiya sahəsində öz səlahiyyətləri daxilində qərarların qəbul edilməsi üçün əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanması məqsədilə tərkibinə DSK əməkdaşları ilə yanaşı İqtisadiyyat Nazirliyinin, Milli Elmlər Akademiyasının və Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nümayəndələri daxil olan və ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərən DSK-nın elmi-metodoloji şurası yaradılmışdır [8]. DSK tərəfindən tətbiqi nəzərdə tutulan bütün metodoloji sənədlər qayda və təlimatlara uyğun olaraq hazırlandıqdan, elmi-metodoloji şurada müzakirə edilib bəyənildikdən, tətbiqi məqsədəuyğun hesab edildikdən və DSK sədri tərəfindən müvafiq sərəncamla təsdiq olunduqdan sonra tətbiq edilir.

Normalar Məcəlləsinin 8-ci prinsipi - Statistik üsulların uyğunluğu.

Məlumatın toplanmasından onun təsdiq edilməsinə qədər tətbiq olunan müvafiq statistik proseduralar keyfiyyətli statistikanın əsasını təşkil edir [1].

DSK-da keyfiyyətli rəsmi statistika məhsulların əldə edilməsi statistik proseslərin sistemli idarə olunması üçün beynəlxalq statistika sistemində statistika proseslərinin idarə olunmasında standart modellərdən biri hesab olunan BMT AİK, Avrostat və İƏİT tərəfindən birgə işlənmiş GSBPM-in 5.1 versiyası əsasında hazırlanmış milli Statistik Biznes-Prosesin Ümumi Modelinin (Azərbaycan versiyası, beşinci redaksiya) altproseslərinə uyğun olaraq həyata keçirilir [9]. Bu model statistik istehsal prosesində sorğu anketlərinin layihəsinin hazırlanması, onların maraqlı tərəflərlə razılaşdırılması, istehsal sisteminin qurulması, statistik məlumatların toplanması, işlənməsi, təhlili, yayımlanması və yekun nəticələrin qiymətləndirilməsi proseslərini əhatə edir.

Normalar Məcəlləsinin 9-cu prinsipi - Respondentlərə düşən yükün azaldılması.

Hesabat yükü istifadəçilərin ehtiyacları ilə tarazlaşmalı və respondentlər üçün həddindən artıq olmamalıdır. Statistika qurumları hesabat yükünün monitorinqini həyata keçirir və vaxtaşırı bu yükün azaldılması üçün hədəflər müəyyən edir [1].

Respondentlərə düşən hesabat yükünün azaldılması DSK-nın qarşısına qoyduğu prioritet məsələlərdəndir. Qanunun 13-cü maddəsinə əsasən statistik vahidlərdən alınan məlumat yükünü azaltmaq, onların yığılmasında təkrarçılığa yol verməmək məqsədilə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları topladıqları, işlədikləri və özlərinin məlumat bazalarında yerləşdirdikləri inzibati məlumat mənbələrinə, məlumatlar registrlərinə və digər fayllara rəsmi statistika materiallarının hazırlanması üçün dövlət statistika orqanlarının girişini zəruri olan səviyyədə, həcmdə və vaxtda təmin edirlər və proqramla müəyyənləşdirilmiş vaxtda və formada məlumatları onlara təqdim edirlər [2]. Qeyd olunanlardan əlavə DSK tərəfindən “Respondentlərə düşən statistik yükün azaldılması ilə bağlı konsepsiya” və “İnzibati məlumatlardan uzunmüddətli istifadə üzrə strategiya” adlı metodoloji sənədlər hazırlanmış, həmçinin statistik vahidlər tərəfindən hesabatların təqdim edilməsi onlayn sistem vasitəsi ilə həyata keçirilməklə statistik vahidlərin üzərinə düşən informasiya yükünün azaldılması üçün praktiki addımlar atılmışdır. Eyni zamanda məsələnin prioritetliyi nəzərə alınmaqla “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafı Dövlət Proqramı”nın müvafiq bəndinə uyğun olaraq “Sahibkarlıq subyektlərinin üzərinə düşən statistik hesabat yükünün öyrənilməsinə dair” sorğu keçirilmiş, həmçinin respondentlərin üzərinə düşən məlumat yükünün azaldılması, rəsmi statistika materiallarının istehsalı prosesinə çəkilən xərclərin optimallaşdırılması yolu ilə onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə Dövlət qurumlarının məlumat bazalarının DSK-nın statistik məlumat bazasına “Elektron hökumət” şlüzü vasitəsilə inteqrasiyası istiqamətində də əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Normalar Məcəlləsinin 10-cu prinsipi - Qənaətcillik.

Ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməlidir [1].

İnsan resurslarının formalaşdırılması və DSK-ya həvalə edilmiş vəzifələrin həlli üzrə kadrların səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi, DSK-nın təşkilati strukturunun optimallaşdırılması, hər bir işçinin yüksək peşəkarlıq səviyyəsinin, hərtərəfli şəxsi inkişafının artırılması üçün şəraitin təmin edilməsi, həmçinin rəhbər vəzifələrə kadr ehtiyatlarının formalaşdırılması və hazırlanması məqsədilə “Dövlət Statistika Komitəsinin kadr siyasəti Konsepsiyası” hazırlanmışdır [10].

Eyni zamanda dövlət qulluqçusunun təqvim ili ərzində vəzifəsinin öhdəsindən gəlməsini və tutduğu vəzifəyə dair tələbləri yerinə yetirməsini qiymətləndirmək, güclü və zəif cəhətlərini, həmçinin inkişafı üçün mövcud potensialını aşkara çıxarmaq və gələcək inkişafını, təlimə olan tələbatlarını müəyyən etmək, dövlət qulluqçusunun, onun qulluq keçdiyi dövlət orqanı və onun struktur bölmələrinin fəaliyyətini təkmilləşdirmək məqsədilə “Dövlət qulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 30-1-ci maddəsinə əsasən, inzibati vəzifə tutan dövlət qulluqçularının xidməti fəaliyyəti hər ilin sonunda qiymətləndirilir.

Rəsmi statistika materiallarının istehsalı proseslərinin dayanıqlılığının təmin edilməsi məqsədilə statistika sisteminin İKT avadanlığının və proqram təminatlarının davamlı olaraq yenilənməsi, İKT avadanlıqları ilə bağlı tələbatın qiymətləndirilməsi, yeni İKT avadanlıqlarının alınması və proqram təminatlarının yenilənməsi dövrü olaraq həyata keçirilir [4]. Həmçinin maddi ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinin, dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsaitin qanunauyğun, məqsədyönlü, səmərəli və təyinatı üzrə istifadəsinin yoxlanılması məqsədilə ali audit orqanı olan Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən büdcə xərclərinin auditi keçirilir.

Çap məhsullarının həcmnin azaldılması istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüş, respondentlərin yerli statistika orqanlarına gəlmədən hesabat məlumatlarını elektron formada təqdim etmələri üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilmiş və nəticədə rəsmi statistika hesabatlarının onlayn rejimdə elektron formada qəbulu 95,0 faizi ötmüşdür [17]. Həmçinin bütün statistik məcmuələrin, bülletenlərin elektron formaları DSK-nın rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilmişdir.

Normalar Məcəlləsinin 11-ci prinsipi – Aktuallıq.

Avropanın statistika məlumatları istifadəçilərin tələbatlarını ödəməlidir [1].

Qanunun 8-ci maddəsi statistika sahəsində proqramların hazırlanması, həyata keçirilməsi və statistikanın təşkili, inkişafı və statistika qurumlarının fəaliyyətinə dair məsləhətlərin verilməsi məqsədilə yaradılmış Statistika Şurasına həsr olunmuşdur ki, onun tərkibinə statistik məlumat istifadəçiləri daxil edilmiş və onlarla mütəmadi olaraq məsləhətləşmələr aparılır [2]. Statistika Şurasının vəzifələrinə Statistik işlər proqramının hazırlanması, Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın ardıcıl inkişafı üzrə təklif və tövsiyələrin verilməsi, statistika sahəsində qanunvericilik aktlarının hazırlanmasında və təkmilləşdirilməsində iştirak etmək, statistika sistemində islahatların aparılması istiqamətində müvafiq proqramların hazırlanmasına dair təklif və tövsiyələr hazırlamaq, statistik məlumat istifadəçilərinin statistikaya dair rəy və təkliflərinə baxaraq Dövlət Statistika Komitəsinin rəhbərliyinə tövsiyələr vermək daxildir ki, bu qeyd olunanlar da istifadəçi tələbatlarının ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir [11]. İstifadəçi tələbatlarının ödənilməsində əhəmiyyətli addımlardan biri də DSK-nın kollegiya qərarı ilə hər il təsdiq edilən “Metodoloji və məlumat istifadəçiləri ilə iş planı”na uyğun olaraq hər bir sahə şöbəsi tərəfindən istifadəçilərlə görüşlərin keçirilməsi, aidiyyəti sahələr üzrə maraqlandıran məsələlərin birlikdə müzakirə edilməsi, rəy və təkliflərinin nəzərə alınmasıdır.

Qeyd olunanlardan əlavə aktuallığın təmin edilməsi məqsədilə statistik məlumat istifadəçilərinin rəyinin öyrənilməsi də həyata keçirilir. Belə ki, mütəmadi olaraq həm istifadəçilərin statistik məlumatlarla təmin olunması barədə, həm də elektron xidmətdən istifadəyə dair istifadəçi məmnunluğu sorğuları keçirilərək nəticələri təhlil olunur.

Normalar Məcəlləsinin 12-ci prinsipi - Dəqiqlik və etibarlılıq.

Avropa statistikasına reallığı dəqiq və etibarlı şəkildə əks etdirməlidir [1].

Rəsmi statistika məlumatlarının istifadəçilərə keyfiyyətli və dəqiq formada çatdırılması üçün DSK tərəfindən bir çox rəsmi statistika hesabatı formalarında olan eyni və ya oxşar göstəricilərin müqayisə olunduğu Keyfiyyətə nəzarət cədvəlləri hazırlanmışdır. Keyfiyyətə nəzarət cədvəllərinin tətbiqində əsas məqsəd statistik vahidlər tərəfindən təqdim edilən ilkin məlumatlarda ölçü vahidlərinin səhv göstərilməsi, hesabat məlumatlarının uzlaşdırılmaması, məlumatların təhrif olunması, tələb olunmayan məlumatların təqdim edilməsi, ilkin məlumatlarla dəqiqləşdirilmiş məlumatlar arasında ciddi kənarlaşmalara yol verilməsi və hesabat məlumatlarının gecikdirilməsi kimi xətalara vaxtında aşkar etmək və onları aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Həmçinin yayımlanmış rəsmi statistik məlumatlarda yol verilmiş uyğunsuzluqların qeydiyyatının aparılması, onların aradan qaldırılması, eləcə də istifadəçiləri bu uyğunsuzluqlar barəsində vaxtında məlumatlandırmaqla

onların keyfiyyətli statistik məlumatlar və təhlili materiallarla təmin edilməsi məqsədilə “Nəşr olunmuş və yayımlanmış rəsmi statistika məlumatlarında yol verilmiş uyğunsuzluqların aradan qaldırılması qaydaları” hazırlanmışdır [13].

Normalar Məcəlləsinin 13-cü prinsipi - Vaxtlı-vaxtında olma və tam vaxtında yerinə yetirmə.

Avropa statistikasına vaxtında və gecikmə olmadan yayımlanmalıdır [1].

Statistik məlumatların toplanıb işlənməsi və müəyyən edilmiş qaydada istifadəçilərə çatdırılması, istifadəçilərin zəruri statistik məlumatlarla vaxtında təmin edilməsi “Statistik işlər proqramı”nda öz əksini tapmışdır [12]. Eyni zamanda DSK-nın rəsmi internet sahifəsinin “E-xidmətlər” bölməsində “Statistik məlumatların buraxılış təqviminin və mətbu məlumatların yayım təqviminin təqdim edilməsi” elektron xidməti vasitəsilə statistik məlumatların buraxılış təqvimi və gündəlik standart vaxtda yayımlanan mətbu məlumatlar haqqında məlumat əldə etmək mümkündür [15]. Hər bir istifadəçi statistikanın bölmələri üzrə hazırlanmış göstəriciləri təqvimlərdə qeyd edilmiş vaxtda əldə edə bilər.

Normalar Məcəlləsinin 14-cü prinsipi - Uyğunluq (əlaqələndirmə) və müqayisəlilik.

Avropa statistikasına daxili və zaman baxımından uyğundur, həmçinin müxtəlif region və ölkələr arasında müqayisəlidir. Müxtəlif məlumat mənbələrindən olan əlaqəli məlumatları birləşdirmək və birgə istifadə etmək mümkündür [1].

Müqayisəlilik Qanununun bir çox maddəsində statistik məlumatların obyektivliyinin və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq müqayisəliliyinin təmin edilməsi, statistik işlər proqramında digər orqanlara həvalə edilmiş rəsmi statistika materiallarının istehsalının və müşahidələrin qanunauyğun aparılmasına metodiki köməkliliyi və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş standartlarla daha çox müqayisə oluna bilən metodologiyanın, standartların işlənməsinin həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikasında statistik məlumatların beynəlxalq müqayisəliliyini təmin etmək üçün beynəlxalq təsnifatlarla uzlaşdırılmış və yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış təsnifatların hazırlanması məsələləri ilə öz əksini tapmışdır [2]. Həmçinin beynəlxalq müqayisəliliyi təmin edən təsnifləşdirmə sisteminin mövcudluğu baxımından DSK tərəfindən statistik məlumatların toplanması, işlənməsi və yayılması, məlumat bazalarının yaradılması üçün strukturlaşdırma alətlərinin aktualaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qanunları və beynəlxalq statistik təsnifatlar əsasında beynəlxalq təsnifatlarla uzlaşdırılmış və yerli şəraitə uyğunlaşdırılmış statistik təsnifatların milli variantları hazırlanmışdır [4].

Qeyd olunanlardan əlavə beynəlxalq təcrübə əsasında milli statistika potensialının gücləndirilməsi, həmçinin rəsmi statistika sahəsində təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsi məqsədilə istər Avropa İttifaqının Statistika Bürosu, BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatları və digər beynəlxalq təşkilatlarla, istərsə də qabaqcıl ölkələrin statistika qurumları ilə əməkdaşlığın davam və inkişaf etdirilməsi beynəlxalq təşkilatlarla statistika sahəsində əlaqələrin gücləndirilməsi, ölkə statistikasının inkişafına beynəlxalq təşkilatların metodoloji və texniki dəstəyinin artırılması, statistika sahəsində yeni biliklərin əldə olunmasının və innovativ yanaşmaların tətbiqinin sürətləndirilməsi də DSK-nın qarşısına qoyduğu prioritet məsələlərdəndir [4].

Normalar Məcəlləsinin 15-ci prinsipi - Bərabər giriş və aydınlıq.

Avropa statistikasına aydın və başadüşülən formada təqdim edilir, uyğun və rahat üsullarla yayılır, ictimaiyyət üçün açıq olan müvafiq məlumat və təlimatlarla müşayiət olunur [1].

DSK həyata keçirdiyi işlərin vacib istiqamətlərindən biri də statistika fəaliyyətinin nəticələrinin səmərəli yayılmasıdır ki, rəsmi statistika məlumatlarının istifadəçilərə aydın şəkildə çatdırılması üçün statistik məlumatların təqdim olunması formalarını, onların keyfiyyətli şəkildə yayılmasını, istifadəçilərlə işi, statistik məlumatların vizualizasiya üsullarını, statistik nəşrlərin dizayn üsulları üzrə vahid qaydalar və s. özündə əks etdirən “Rəsmi statistik məlumatların yayılması sahəsində siyasət” sənədi qəbul edilmiş və həmin sənədin tələblərinə uyğun olaraq DSK tərəfindən həm Komitənin rəsmi internet sahifəsində elektron formada, həm də bütün nəşrlərdə məlumatların keyfiyyətli formada yayılması həyata keçirilir [14]. Həmçinin yayımlanan bir çox statistik göstəricilərə ən azı ildə bir dəfə aktualaşdırılması həyata keçirilən izahedici məlumat olan məlumatlar da yazılmaqla Komitənin rəsmi internet sahifəsinin “Məlumatlar” bölməsində

yerləşdirilmişdir. Bunlardan əlavə istifadəçilərin statistik məlumatları rahat şəkildə əldə edə bilmələri üçün statistik məlumatların (göstəricilərin) verilməsinə dair video təlimat hazırlanaraq Komitənin rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilmişdir [15].

Nəticə

Normalar Məcəlləsinin prinsipləri və bu prinsiplərə daxil olan göstəricilərə nəzər yetirdikdə istər qanunvericilik baxımından, istərsə də qəbul etdiyi bir çox metodoloji sənədlər, həmçinin atdığı praktiki addımlar baxımından Dövlət Statistika Komitəsinin fəaliyyət prinsiplərinin Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsinin prinsipləri ilə uyğunluq təşkil etdiyi müəyyən olur. Eyni zamanda Avrostat, Avropa Azad Ticarət Assosiasiyası və BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası tərəfindən həyata keçirilmiş Azərbaycanın Milli Statistika Sisteminin Qlobal Qiymətləndirilməsinin yekunlarına dair hesabatda da Azərbaycanın milli statistika sisteminin beynəlxalq və Avropa standartlarına əsasən uyğun olduğu qeyd olunmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, Dövlət Statistika Komitəsi statistika sistemində səmərəli idarəetmə sistemini təşkil etdiyi və məlumatların keyfiyyətinin təmin olunması sahəsində beynəlxalq təcrübə əsasında ümumi qayda və standartları tətbiq etdiyi üçün keyfiyyətin idarə edilməsi sahəsində son illərdə bir çox uğurlara nail olmuşdur. Belə ki, 2023-cü ilin fevral ayında sınaq, təftiş və sertifikatlaşdırma sahəsində dünya liderlərindən olan İsveçrənin “SGS” şirkətinin yerli təmsilçisi “SGS Azerbaijan” MMC-nin audit qrupu tərəfindən aparılmış kənar sertifikatlaşdırma auditinin nəticəsi olaraq həm DSK-nın aparatı, həm də keyfiyyəti idarəetmə sisteminin tətbiq edildiyi 45 yerli statistika orqanı “Rəsmi statistika məlumatlarının istehsalı və yayılması” sahəsində ISO 9001:2015 beynəlxalq uyğunluq sertifikatına layiq görülmüşdür.

Həmçinin Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən göstərilən elektron xidmətlərlə bağlı davamlı olaraq görülmüş bir çox zəruri işlərin nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin “Dövlət xidmətlərinin “ASAN xidmət indeksi” üzrə qiymətləndirilməsi Qaydaları”na uyğun olaraq apardığı qiymətləndirməyə əsasən tərtib edilmiş reyting cədvəlində Dövlət Statistika Komitəsi mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları arasında 2020-2022-ci illərdə 2-ci və 3-cü mövqedə qərarlaşmışdır.

Yusif Yusifov, Vüqar Məmmədəlizadə Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsinin Azərbaycan statistika sistemində tətbiqinə dair qısa praktiki nümunələr

Xülasə

Məqalədə Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsinin Azərbaycan statistika sistemində tətbiqinə dair nümunələr verilib. “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Dövlət Statistika Komitəsinin Əsasnaməsi, Azərbaycan Respublikasının digər qanunları, Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən hazırlanmış metodoloji sənədlər, həmçinin həyata keçirilmiş çox saylı işlər əsasında statistika sisteminin Normalar Məcəlləsinin prinsiplərinə uyğunluğa dair misallar göstərilmiş, həmçinin son dövrlərdə əldə edilmiş bir çox uğurlara diqqət ayrılmışdır.

Юсиф Юсифов, Вугар Мамеделизаде Краткие практические примеры применения Кодекса норм европейской статистики в статистической системе Азербайджана

Резюме

В статье приведены примеры применения Кодекса норм европейской статистики в статистической системе Азербайджана. Показаны примеры соответствия статистической системы принципам Кодекса норм на основе Закона Азербайджанской Республики «Об официальной статистике», Положению о Государственном Комитете по Статистике, другим законам Азербайджанской Республики, методологическим документам, разработанным Государственным Комитетом по Статистике, а также уделено внимание многочисленным достижениям последних лет.

Yusif Yusifov, Vugar Mammadalizade
Brief practical examples of the application of the European
Statistics Code of Practice in the statistical system of Azerbaijan.

Summary

The article provides examples of the application of the European Statistics Code of Practice in the statistical system of Azerbaijan. Examples of compliance of the statistical system with the principles of the Code of Practice based on the Law of the Republic of Azerbaijan “On Official Statistics”, the Statute of the State Statistical Committee, other laws of the Republic of Azerbaijan, methodological documents developed by the State Statistical Committee, as well as numerous works carried out are reflected, and attention is paid to many recent achievements.

Ədəbiyyat

1. Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsi <https://stat.gov.az/menu/2/eurostat/EuroStatCode.pdf>.
2. “Rəsmi statistika haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi haqqında Əsasnamə <https://e-qanun.az/framework/17921>
4. “2018-2025-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın inkişafına dair Dövlət Proqramı” https://www.stat.gov.az/menu/2/state_programs/2018_2025/source/az/2018-2025_DP.pdf
5. "Dövlət qulluqçularının etik davranış qaydaları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
6. “Rəsmi statistika məlumatlarının istehsalı və yayılması” sahəsində Dövlət Statistika Komitəsinin layihə görüldüyü - ISO 9001:2015 beynəlxalq uyğunluq sertifikatı https://stat.gov.az/menu/2/quality/az/sertifikat_ISO_9001_2015.pdf
7. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məxfi statistik məlumatların qorunması sahəsində siyasəti” <https://stat.gov.az/menu/2/quality/az/mexfilik.pdf>
8. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin elmi-metodoloji şurası haqqında Əsasnamə” https://stat.gov.az/menu/2/academic_council/
9. Statistik Biznes - Prosesin Ümumi Modeli (Azərbaycan versiyası, beşinci redaksiya) https://stat.gov.az/menu/2/quality/az/00_7.pdf
10. “Dövlət Statistika Komitəsinin kadr siyasəti Konsepsiyası” https://stat.gov.az/menu/2/personnel_p/
11. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi yanında Statistika Şurası haqqında Əsasnamə” https://stat.gov.az/menu/2/statistic_council/#statute
12. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2023-cü il üçün “Statistik işlər proqramı” https://stat.gov.az/menu/2/work_program/source/Reqlament-2023.pdf
13. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin “Nəşr olunmuş və yayımlanmış rəsmi statistika məlumatlarında yol verilmiş uyğunsuzluqların aradan qaldırılması qaydaları” https://stat.gov.az/menu/2/quality/az/00_6.pdf
14. Dövlət Statistika Komitəsinin “Rəsmi statistik məlumatların yayılması sahəsində siyasət”i https://stat.gov.az/menu/6/dissemination_policy/DissPolicy_az_2014.pdf
15. <https://stat.gov.az/>
16. “Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin Keyfiyyət sahəsində siyasəti” https://stat.gov.az/menu/2/quality/az/policy_az.pdf.
17. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən 2022-ci ildə görülmüş işlərlə bağlı hesabatı https://stat.gov.az/menu/2/reports/az/Hesabat_2022.pdf.

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ QIYMƏT SIYASƏTİNİN İŞLƏNİB HAZIRLANMASININ MÜASİR ANALİTİK ÜSULLARI

Şafiqə Vahabova

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin

Qiymət statistikasına şöbəsinin aparıcı məsləhətçisi

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: shafiga.vahabova@stat.gov.az

Açar sözlər: sənaye müəssisələri, analitik üsullar, Covid-19, inflyasiya, optimallaşdırma, metod, qiymət modeli.

Ключевые слова: промышленные предприятия, аналитические методы, Covid-19, инфляция, оптимизация, метод, ценовая модель.

Key words: industrial enterprises, analytical methods, Covid-19, inflation, optimization, method, price model.

Qiymət siyasətinin gücü çox vaxt uğur üçün yol xəritəsi yaradan bazar trendinin təhlili prosesinə qoyulan gərgin əməyin nəticəsidir. Müəssisələr qiymət siyasətini aydın yol xəritəsi ilə yürütməyə başlayır və daha sonra qiymət siyasətini tətbiq edirlər. Müəssisələr müxtəlif üsul və vasitələrlə həyata keçirdikləri qiymət strategiyasını və əldə edilən qazancı optimallaşdırmağa çalışırlar. Lakin müəyyən hallarda istisnalar olduğu üçün aparılan təhlillər tam effektiv olmaya bilər. Bununla belə, müəssisələr hələ də bu çətin dövrlərdə keçmiş istehlakçı davranışından və güclü liderlikdən əldə edilə bilən dəyər yarada bilər. Qiymətləndirmə düzgün istifadə edildikdə şirkətlər üçün böyük rəqabət üstünlüyü təmin edilir.

COVID-19 əksər sənaye sahələrində biznesə təsir göstərərək bir çox yeni qiymət problemlərinə və sualların yaranmasına səbəb oldu. Müəssisələr qiymətlərə həmişəkindən daha çox diqqət yetirirlər və həqiqətən də qiymətlər müəssisələrin üzləşdikləri problemləri idarə və həll etməyə kömək edə biləcək güclü vasitədir. Strateji olaraq həyata keçirildikdə, qiymətlərin müəyyən edilməsi müsbət nəticələrə gətirib çıxara, həmçinin şirkətləri uzunmüddətli mənfi nəticələrə səbəb olan düzgün olmayan qiymət qərarlarından qoruya bilər.

Gabor Granger metodu

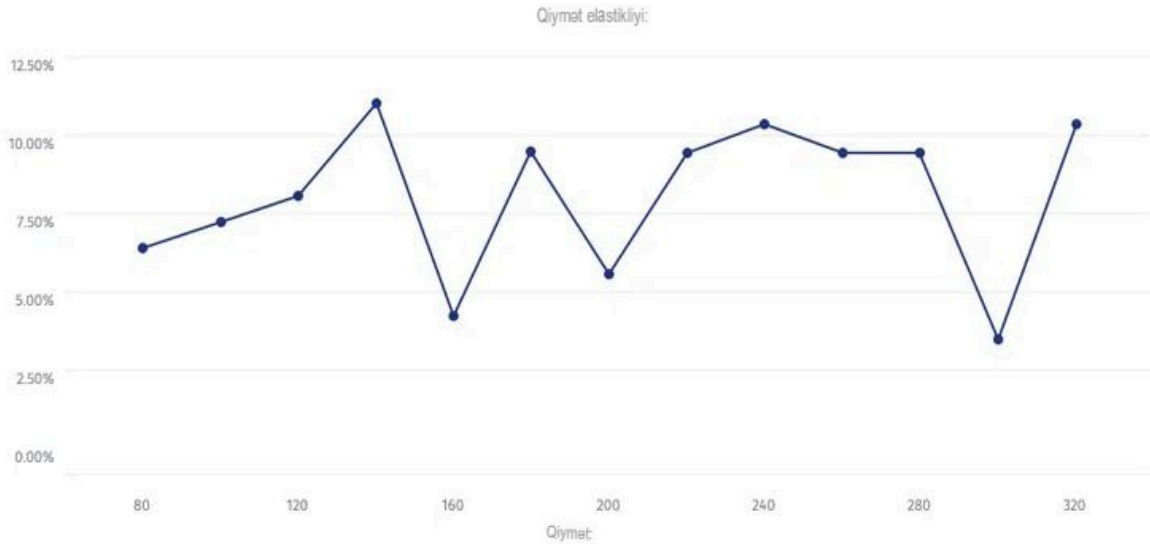
Məhsul və xidmətlərin qiymətinin müəyyən edilməsi müəssisə üçün verilməli olan ən vacib qərarlardan biridir. Bu səbəbdən qiyməti müəyyənləşdirmək üçün bir çox metodlardan istifadə edilir və onlardan biri Gabor-Granger metodudur. Bu metoddan məhsul və xidmətlərin qiymət elastikliyi müəyyən etmək üçün sorğu tədqiqatlarında istifadə olunur.

“Qiymət çox sadə və anlaşılan bir göstəricidir. Müştərilər məhsulun həqiqi maya dəyərindən bir qəpik də çox ödəməyəcəklər”, - deyər o zaman JC Penny şirkətinin baş direktoru Ron Conson bildirib [1].

Məhsul və ya xidmətin qiymətinin müəyyən edilməsi hər hansı bir təşkilat üçün vacib addım və ən vacib qərarlardan biridir. Müəssisələr xeyriyyə təşkilatları deyillər və buna görə də xərcləri özləri qarşılmalıdırlar. Alıcı tapmaq və xərcləri ödəmək üçün məhsulu düzgün qiymətləndirmək son dərəcə vacibdir. Müştərilərinizin xidmətlər və ya məhsullar üçün ödəniş etmək istəyini tapmaq bazar araşdırmasının əsas mahiyyəti hesab olunur. Müştərilərinizin məhsullarınıza nə qədər dəyər verdiyi cavablandırılmalı əsas sualdır. Bunu başa düşmək üçün standart üsul insanları bir qiymətə məruz qoymaq və sonra insanların onu alıb-almayacağını soruşmaqdır - ümumi olaraq Gabor-Granger kimi tanınan metod müəyyən bir məhsul və ya xidmət üçün gəlir və tələb əyrisini təyin etmək məqsədi güdən qiymət araşdırmasıdır. Metod potensial müştərilər arasında fərqli qiymətlərlə məhsul və ya xidməti alacaqları ehtimalı barədə sorğu keçirilməsini ehtiva edir [1].

Respondentlərə müxtəlif qiymətlər göstərilir və göstərilən qiymətlərin hər birində onların satın alma ehtimalı barədə soruşulur. Bu, gəliri maksimumlaşdırmaq üçün optimal qiyməti müəyyən

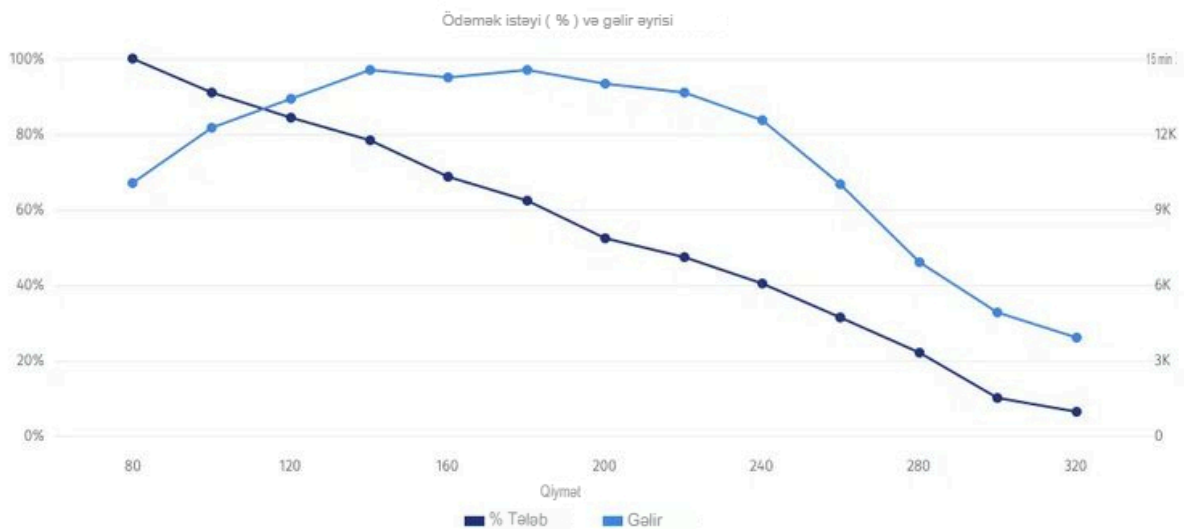
edərkən gəlirə qarşı tələb əyrisini çəkməyə və məhsulun qısa təsvirini təqdim etməyə kömək edir (məsələn, bütün xüsusiyyətləri və ya özünəməxsus xüsusiyyətləri əks etdirən məhsul şəkli). Model istifadəçiyə məhsul və ya qablaşdırma xidməti göstərir və “Y məhsulunu X qiymətinə alarsınız mı?” deyər soruşur. İstifadəçi yox deyirsə, növbəti aşağı qiymət göstərilir; istifadəçi bəli deyirsə, o zaman daha yüksək qiymət göstərilir. Qiymətləndirmə modeli optimal qiymət nöqtəsini müəyyən edəndə qədər bu proses təkrarlanır.

Şəkil 1. Qiymətləndirmə modeli [9]

Tələb əyrisinin qiymət elastikliyi müştərilərin müxtəlif qiymət kateqoriyalarında məhsul üçün ödəniş etmək istəyini anlamağa kömək edir.

Ödəmə istəyi (%) və gəlir əyrisi qiymətlərin artması ilə məhsula tələbin necə dəyişdiyini anlamağa kömək edən simulyasiya edilmiş tələb əyrisini təmin edir. Gəlir əyrisi gəliri maksimuma çatdıran qiymət nöqtələrini müəyyən etməyə imkan verir. Bu iki qrafiki birləşdirmək bizə xərcləri ödəmək və gəliri artırmaq üçün kifayət qədər yüksək olan, lakin məhsula tələbatın azalacağı qədər yüksək olmayan ideal qiyməti müəyyən etməyə kömək edir [2].

Şəkil 2. Gabor-Granger qiymət modelinin üstünlüyü [10]

Gabor-Granger qiymət modelinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ondan istifadə etmək nisbətən asandır. Həm respondentlər, həm də sorğu tədqiqatçıları sualı heç bir anlaşılmaqlıq olmadan tez və

intuitiv şəkildə anlaya bilərlər. Statistik cəhətdən əhəmiyyətli nəticələr əldə etmək üçün minimum 50 respondentin sorğuya cəlb edilməsi tövsiyə edilsə də, bu üsul kiçik seçmə üçün daha xarakterikdir.

Tələbin elastikliyi toplanmış məlumatlardan istifadə etməklə hesablanıla bilər. Tələbin elastikliyi qiymət və istehlakçı araşdırmalarında əsas ölçüdür, çünki hər hansı qiymət dəyişikliyinin təsirini göstərir.

Tələb elastikliyinin yüksək olduğu məhsullar (yəni 1,0-dən çox) göstərir ki, müəyyən faiz qiyməti aşağı salırsa, yaranan faiz həcmi qiymətin faiz artımından çox olur. Eynilə, tələbin elastikliyi 1,0-dən az olarsa, qiymət müəyyən faiz artarsa, satışların azalma faizi daha aşağı olacaq.

Tələb elastikliyi məhsulun tələbin qiymət dəyişikliklərinə nə dərəcədə cavab verdiyini ölçür. Tələb elastikliyi 1,0-dən yüksəkdirsə, bu, məhsula tələbin çox həssas olduğunu və qiymətin istənilən dəyişməsinin daha tələbkar olduğunu göstərir. Bu məhsulların qiyməti aşağı düşərsə, satış həcmi artacaq, çünki müştərilərin alıcılıq qabiliyyəti artacaq və yaranan faiz məbləği qiymətli kağızların faiz artımından çox olacaq.

Əgər tələb elastikliyi 1,0-dən azdırsa, bu, məhsula tələbin daha az olduğunu və qiymətin hər hansı bir artımının satışın daha da azalması ilə nəticələncəyini göstərir. Bu məhsullar üzrə qiymət artımı satış həcmində azalmasına səbəb olacaq və yaranan faiz məbləği qiymətli kağızların faiz artımından az olacaq.

Məhsulun tələb elastikliyinin nisbətən yüksək və ya aşağı olması qiymət siyasətinin müəyyən edilməsində mühüm amildir. Qiymət artımı ilə satışın dəyişməsinin ölçüsü müxtəlif məhsullar üçün fərqli ola bilər və bu amil dəyər siyasətinin düzgün hazırlanmasında həlledici rol oynayır.

Tələbin qiymət elastikliyi tələb olunan kəmiyyətin faiz dəyişməsinin qiymətin faiz dəyişməsinə nisbəti kimi hesablanır.

Tələbin elastikliyini ödəmək istəyi (faizlə ifadədə) və gəlir əyrisi nəzərə alınmaqla məqbul maksimum qiymət (\$200) və məqbul minimum qiymət (140\$) arasındakı əyriyə baxmaqla hesablamaq olar. Tələb olunan kəmiyyətin faiz dəyişməsi $(35\%)/(60\%) = 0,58$

Yuxarıda göstərilənlər məhsulun nisbətən qeyri-elastik olduğunu göstərir. Belə olan halda qiyməti qaldırmaq və ya aşağı salmaq satışın qeyri-mütənasib artmasına səbəb olmayacaq. Burada şirkət xərclərini artırırsa daha yaxşı olardı, çünki qiyməti artırmaq marjaları artıracaq və biznes itkilərini minimuma endirəcək [3].

Tədqiqatçılar qiymətlərin optimallaşdırılması üçün müxtəlif yanaşmalar işləyib hazırlayıblar ki, bu da istifadəçilərə məhsulu düzgün qiymətləndirməyə kömək edir. Bu yanaşmalara ödəniş etmək istəyi kimi birbaşa metodlar, Gabor-Granger və Van Westendorp metodları kimi dolaylı metodlar və birgə seçim modelləri kimi qiymət/atribut qarışdırma üsulları daxildir. Bu üsullar müxtəlif mal və xidmətlərin optimal qiymətlərini müəyyənləşdirmək üçün bazar araşdırmalarında geniş istifadə olunur.

Dolaylı üsullar birbaşa metodlardan daha dəqiqdir, çünki respondentlər daha real ssenarilərə məruz qalırlar. Bu üsullar sürətli və istifadəsi asandır. Bu üsulun köməyi ilə respondentlər hər hansı bir məhsul və ya xidməti alıb-almamaq barədə asanlıqla qərar verə bilirlər. Dolaylı qiymətqoyma üsulları sənaye sahəsinin tədqiqatında geniş istifadə olunur və tanınır.

Gabor-Granger qiymət texnikası respondentlərin müəyyən bir məhsul və ya xidmət üçün ödəyə biləcəyi məqbul qiyməti müəyyən etmək üçün qiymətlərin tədqiqi üçün əlverişli və praktik üsuldür. Bu yanaşmada respondentlər məhsul təqdim edildikdən sonra əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymət siyahısından təsadüfi seçilmiş qiymətlərlə rastlaşırlar. Respondentdən müəyyən bir qiymətə məhsul və ya xidməti almaq istəyi soruşulur. Tutaq ki, respondent həmin qiymətə məhsul almaq istəyir, sonra məhsul yenidən, lakin bu dəfə əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymət siyahısından daha yüksək qiymətlə göstərilir. Respondent məhsulu müəyyən edilmiş əsas qiymətə almaq istəmərsə, həmin məhsul əvvəlcədən müəyyən edilmiş siyahıdan daha aşağı qiymətə yenidən göstərilir. Respondentin ödəməyə hazır olduğu ən yüksək qiymət müəyyən olunana qədər bu nümunə bir neçə dəfə təkrarlanır.

Şəkil 3. Gabor-Grange üsulu [11]

Gabor-Granger ən çox tələbat olan məhsullar üçün istifadə olunur. Bu modelin köməyi ilə respondentlər məhsul və ya xidmətlərə görə ilkin qiyməti müəyyən edə bilirlər. Bu metod, həmçinin tədqiqatçılara məhsulu düzgün qiymətləndirməyə kömək etmək üçün optimal gəlir qiymətini, tələb əyrisini və qiymət elastikliyinə təmin edir. Bu üsul yalnız rəqibləri nəzərə almadan markanıza baxmaq istədiyiniz zaman faydalıdır. Bu model əvvəlcədən təyin edilmiş məhdud qiymət nöqtələri ilə işləyir.

Gabor-Granger metodu nisbətən aşağı tədqiqat xərcləri ilə nəticələnir və onu qurmaq, tətbiq etmək asandır. Bu qiymət metodu istehlakçının məhsul üçün nə qədər ödəyə biləcəyi və respondentlər üçün qəbul edilən dəyər haqqında kritik əhəmiyyət kəsb edən məlumatları təqdim edir. Beləliklə, o, qiymət analitikasında mühüm alətə çevrilmişdir.

Gabor-Granger texnikasında gördüyümüz xüsusi çatışmazlıqlardan biri tədqiqat mərhələsində rəqabət aparan məhsulların nəzərə alınmamasıdır. Bu o deməkdir ki, rəqib oxşar məhsulu daha aşağı qiymətə təklif edərsə, araşdırmanın hansı qiymət üçün olmasının əhəmiyyəti qalmır. Yuxarıdakı yanlış təsəvvür tədqiqatı faydasız edir, çünki onun bazar şərtləri üçün konteksti yoxdur.

Qiymət araşdırmaları əsasən müştərilərin sahib olduqları və ya sahib olmadıqları məhsullar haqqında fikirlərini öyrənmək üçün aparılır. Bu araşdırmaların məqsədi müştərilərin məhsula olan qiymət anlayışını dəyişmək və qiymət siyasətinin ardıcıl şəkildə hazırlanmasına töhfə verməkdir.

Alıcılara məhsul nümunələrinin göstərilməsi onların respondentlə müqayisə oluna bilən qiymətli məlumatlara malik olmasına imkan verir. Bu da öz növbəsində müştərinin məhsul və qiymət araşdırmasının nəticələrinin daha ətraflı olmasını təmin edir.

Gabor-Granger metodu bu məqsədlə tez-tez istifadə olunan bir üsuldur. Bu üsul respondentlərə məhsulun maksimum və minimum dəyərlərini müəyyən etməyə imkan verir və bu qiymət intervalında istənilən dəyər nöqtəsini seçmək tələb olunur. Məhsul nümunələrinin qiymətlərinin göstərilməsi Gabor-Granger metodunun nəticələrinin daha səmərəli olmasına kömək edir.

Faktlar göstərir ki, məhsulların və məhsulların qiymətlərinin respondentin nümunələri ilə göstərilməsi Gabor-Granger metodunun nəticələrinin daha əlçatan olmasını təmin edir. Bu isə öz növbəsində, əmtəə araşdırmalarının daha səmərəli və təsirli olmasına kömək edir.

Gabor-Granger metodu xüsusilə aşağıdakı şərtlərdə uyğundur:

- Müəssisə məhsul və ya xidmət üçün məqbul sabit ehtimal qiymət diapazonuna malikdir.
- Təklif o qədər yenidir ki, bazarda oxşar məhsullar və ya rəqiblər yoxdur və respondentlər məhsulda oxşar dizayn və xüsusiyyətlərə üstünlük vermirlər [5].

Yuxarıda göstərilənlərdən görüldüyü kimi, Gabor Granger qiymət metodu qiymət elastikliyi təmin etmək üçün qiymət və istehlakçı araşdırması sahəsində məcburi tədqiqat metodudur. Gabor Granger modelləşdirməsinin gözəl nümunəsi mövcud müştərilərimizlə bağlı araşdırmaadır.

Gabor Granger simulyasiyalarının istifadəsi tədqiqatın səmərəliliyini və müştərilərin mənfəətini artırmağa kömək edir və onların qiymət müşahidələrinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilir.

Bu metod, müştərilərin öz məhsul və ya xidmətlərinin müxtəlif komponentlərini və ya xüsusiyyətlərini necə qiymətləndirdiyini anlamaq üçün firmaların bazar araşdırmalarında istifadə etdiyi statistik təhlilin bir formasıdır. Bu, o prinsipə əsaslanır ki, istənilən məhsul son nəticədə istifadəçilər tərəfindən əşyanın və ya xidmətin qəbul edilən dəyərində təsir edən atributlar toplusuna bölünə bilər [4].

Bu metod adətən istehlakçılardan sözügedən spesifik xüsusiyyətlərin əhəmiyyətini qiymətləndirməyi xahiş edən ixtisaslaşdırılmış sorğudan istifadə etməklə aparılır. Nəticələrin təhlili müəssisəyə sonradan onların hər birinə dəyər təyin etməyə imkan verir.

Digər tərəfdən, şirkət müştərilərinin fərqli funksiyalara dəyər təyin etməkdə vahid olmadığını görmək olar. Belə olan halda, birgə təhlil müştərilərin maraqlarına və xüsusiyyətlərini necə qiymətləndirdiyinə əsaslanaraq, daha məqsədyönlü ünsiyyətə imkan verən güclü bir vasitə ola bilər. Məsələn, onlayn şokolad pərakəndə satıcısı birgə təhlil vasitəsilə müştərilərinin ilk növbədə iki şeyi qiymətləndirdiyini aşkar edə bilər:

1. keyfiyyət
2. hər satışın bir hissəsinin davamlılıq nisbəti.

Müəssisə daha sonra bu məlumatdan müxtəlif mesajlar göndərmək və hər bir segmentin xüsusi dəyərində müraciət etmək üçün istifadə edə bilər.

Birgə təhlil həm də şirkətin tədqiqat və inkişaf prosesinə məlumat verə bilər. Əldə edilən məlumatlar onun məhsul və ya xidmətlərinə hansı yeni funksiyaların əlavə olunduğunu, eləcə də tamamilə yeni məhsul üçün kifayət qədər bazar tələbinin olub olmadığını müəyyən etməyə kömək edə bilər [6].

Pandemiya və inflyasiya bəzi qeyri-vacib malların istehsalçıları və pərakəndə satıcılarının tələbinin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olub.

Şəkil 4. Kondjoynt analizi (Birgə təhlil) [12]

Xüsusilə inflyasiyanın baş verdiyi dövrdə istehlakçıların fərqli ehtiyacları ola bilər.

Sənaye müəssisələri üçün qiymət siyasəti hazırlamaq mühüm məsələdir, çünki doğru qiymətləndirmə prosesi müəssisənin gəlirlərini artırmaqla məhsuldarlığı artırmağa kömək edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bir sıra müasir analitik üsullar isə sənaye müəssisələrinin qiymət siyasəti hazırlamaq üçün istifadə edilə biləcəyi bir çox alətlər və metodları özündə ehtiva edir. Bu üsulların nəzərdə tutduğu məqsəd, sənaye müəssisələrinin məhsullarının və xidmətlərinin qiymətini müəyyən edərkən, müştərilərinin tələblərini və məhsulun dəyərini nəzərə alaraq mümkün olan ən doğru qiymətləndirmə modelini hazırlamaqdır.

Müasir analitik üsulların ən əhəmiyyətli və populyar olanlarından biri “bölgesəl qiymətləndirmə” üsuludur. Bu üsul, fərqli bölgələrdə yaşayan müştərilərin məhsullara verəcəkləri qiymətləri müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Buna görə də, sənaye müəssisələri bu üsuldan istifadə edərək, müştərilərinin yaşadıkları bölgəyə görə qiymətləndirmə strategiyası hazırlaya bilərlər.

Sənaye müəssisələrinin qiymət siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı istifadə etdikləri müasir analitik üsulların təsiri çox genişdir. Bu üsullar sayəsində müəssisələrdə qiymətləndirmə strategiyası daha doğru və müştəri tələblərinə uyğun olacaq, buna görə də müştəri rəğbətini qazanmaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün daha səmərəli bir yol olacaqdır.

Müasir analitik üsulların təsiri, sənaye müəssisələrinin qiymət siyasəti ilə bağlı daha doğru və rəqəmsal məlumatlara sahib olmalarını təmin edir. Bu da müəssisələrin qiymətləndirmə prosesini daha səmərəli hala gətirir. Ayrıca, bu üsulların istifadəsi sayəsində sənaye müəssisələri rəqibləri ilə müqayisədə daha rəqabətli bir qiymətləndirmə strategiyası hazırlamaq imkanı əldə edirlər.

Ən mühüm olan məqam isə, müasir analitik üsulların istifadəsi sayəsində sənaye müəssisələri müştəri tələblərinə uyğun qiymətləndirmə strategiyası hazırlayaraq, müştəri rəğbətini qazana bilərlər. Bu da müəssisələrin səmərəli məhsuldarlıq və artan gəlirlər əldə etmələrinə kömək edir.

Dünya bazarında neftin qiymətinin dinamik dəyişməsi istehsalçı qiymətlərinə də öz təsirini göstərməkdədir. Bunun üçün 2014-2022-ci illər üzrə neftin istehsalçı qiymət indeksləri və dünya bazarında qiymət indeksləri arasındakı əlaqənin statistik təhlilini aparaq. Təhlil üçün hər iki göstəricinin dinamika sırası və riyazi statistik xarakteristikaları aşağıdakı cədvəllərdə verilmişdir:

Cədvəl 1

2014-2022-ci illər arasında xam neftin istehsalçı və ixrac qiymət indeksləri üzrə dinamika göstəriciləri

İllər	Xam neftin istehsalçı qiymət indeksləri	Xam neftin ixrac qiymət indeksləri
2014	92.8	92.5
2015	64,0	50.1
2016	130.9	83.5
2017	136.4	230.6
2018	132.5	134.1
2019	92.7	92.5
2020	65.4	65.1
2021	165.4	164.5
2022	148.8	150.2

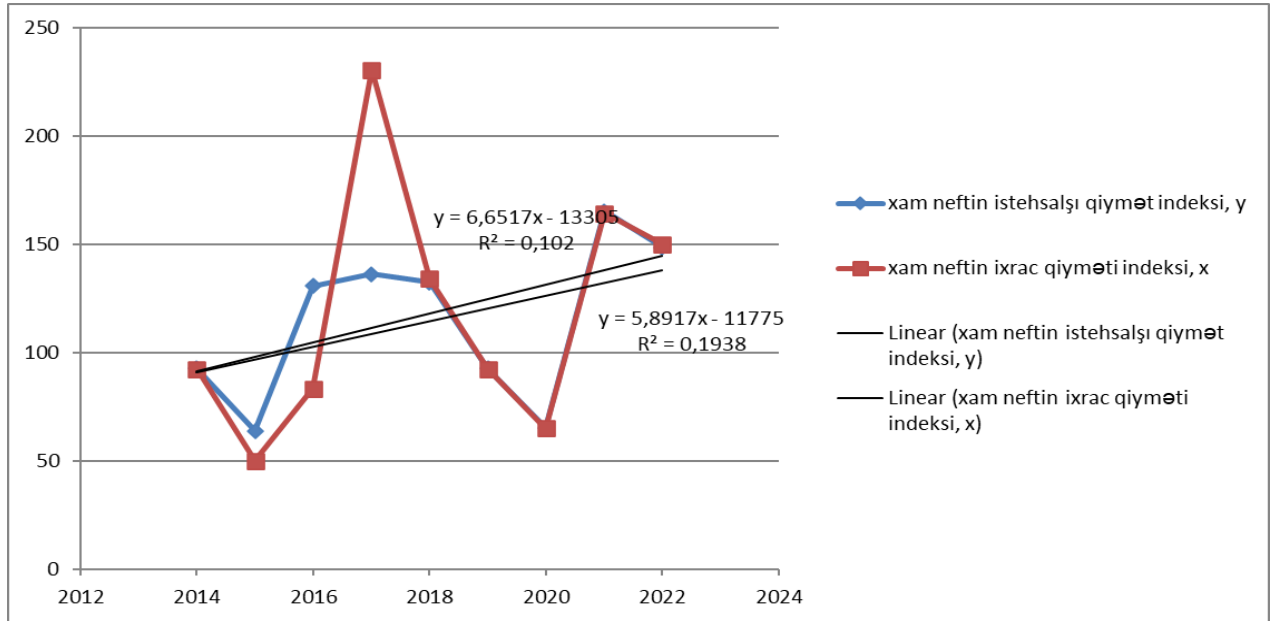
Cədvəl 2

Xam neftin istehsalçı və ixrac qiymət indekslərinin riyazi statistik xarakteristikaları

Riyazi statistik xarakteristikalar	Xam neftin istehsalçı qiymət indeksləri üzrə	Xam neftin ixrac qiymət indeksləri üzrə
Ədədi orta	114.3222	118.1222
Standart xəta	12.21723	19.01626
Median	130.9	92.5
Moda	#N/A	92.5
Standart kənarlaşma	36.6517	57.04877
Dispersiya	1343.347	3254.562
Ədədi orta	-1.4223	0.42088

1	2	3
Assimetriya	-0.22534	0.883668
İnterval	101.4	180.5
Minimum	64	50.1
Maksimum	165.4	230.6
Cəm	1028.9	1063.1
Say	9	9

2014-2022-ci illərdə xam neftin istehsalçı qiymət indeksləri ilə xam neftin ixrac qiymət indekslərinin trend modelləri aşağıdakı qrafikdə əks olunmuşdur:

Şəkil 5. 2014-2022-ci illərdə xam neftin istehsalçı qiymət indeksləri ilə xam neftin ixrac qiymət indekslərinin trend modelləri

Qrafikdən görüldüyü kimi xam neftin istehsalçı qiymət indeksləri üzrə trend modeli $y=6.6517x-13305$, xam neftin ixrac qiyməti indeksləri üzrə trend modeli isə $y=5,8917x-11775$ -ə bərabərdir. Eyni zamanda, ikinci cədvəldə göstərilən məlumatlara əsasən demək olar ki xam neftin istehsalçı qiymət indekslərinin standart kənarlaşması və variasiya əmsalı müvafiq olaraq 36,65 və 32%, xam neftin ixrac qiymət indekslərinin standart kənarlaşması və variasiya əmsalı isə 57,05 və 48%-dir. Dayanıqlılıq əmsalları isə xam neftin istehsalçı qiymət indeksləri üzrə 0,517, xam neftin ixrac qiyməti indeksləri üzrə isə 0,679-a bərabərdir. Yəni, xam neftin istehsalçı qiymət indeksləri üzrə dayanıqlılıq əmsalı daha yüksək olmuşdur.

Bu trend modelindən istifadə edərək növbəti il üzrə xam neftin istehsalçı qiymət indeksləri üzrə proqnoz 151,38 faiz olar. Xam neftin istehsalçı qiymət indekslərinin xam neftin ixrac qiyməti indeksindən asılılığının reqressiya modelinin parametrləri isə aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 3

Xam neftin istehsalçı qiymət indekslərinin xam neftin ixrac qiyməti indeksindən asılılığının reqressiya modelinin parametrləri

SUMMARY OUTPUT							
Regression Statistics							
Multiple R	0,76						
R Square	0,58						
Adjusted R Square	0,52						

Standard Error	25,23							
Observations								
ANOVA								
	df	SS	MS	F	Significance F			
Regression		6289,79	6289,79	9,87	0,01			
Residual		4456,98	636,71					
Total		10746,77						
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95,0%	Upper 95,0%
Intercept	56,26	20,29	2,77	0,02	8,27	104,25	8,27	104,25
xam neftin ixrac qiyməti indeksi, x	0,49	0,15	3,14	0,01	0,12	0,86	0,12	0,86

Alınmış nəticə göstərir ki, $a_0 = 56.265$; $a_1 = 0.492$.

Bu modelin və onun parametrlərinin nə dərəcədə etibarlı olması reqressiya tənliyinin nəticələrinə əsaslanır.

Reqressiya modelinin etibarlılığının statistik qiymətləndirilməsi:

a) determinasiya və korrelyasiya əmsalları vasitəsilə modelin keyfiyyətinin mühüm xarakteristikalarından biri determinasiya və korrelyasiya əmsalı hesab olunur. Yuxarıdakı hesablamalardan görüldüyü kimi, korrelyasiya əmsalının ($R=0.77$) qiyməti əlaqənin sıx olduğunu göstərir. Determinasiya əmsalı ($R^2=0.59$) xam neftin istehsalçı qiymət indeksinin ümumi variasiyanın (dispersiyasının) 59%-nin xam neftin ixrac qiyməti indeksinin dəyişməsilə izah olunduğunu ifadə edir. $1- R^2=0.41$ qiyməti isə onu göstərir ki, ümumi dispersiyanın 41%-i izah edilməmiş qalır.

b) F-statistika adlanan Fişer meyarı vasitəsilə model əsasında alınmış F- Fişer meyarının qiyməti $F=9.88$ -dir. Fişer meyarının cədvəl əsasında kritik həddi sərbəstlik dərəcələri əsasında müəyyən edilir:

$$df_1=k-1 \text{ və } df_2= n-k-1=9-1-1=7$$

burada, k – faktorların sayı; n – müşahidələrin sayıdır. $\alpha=0.05$ qiymətində Fişer meyarının qiymətlər cədvəlindəki qiyməti $F_{0.05,1,7}=5.59$ -dur. Model üzrə hesablanmış F- statistikanın qiyməti (9.88) kritik həddən (5.59) böyükdür, yəni modelin statistik olaraq əhəmiyyəti yüksəkdir.

Reqressiya əmsallarının etibarlılığının statistik qiymətləndirilməsi:

Bu qiymətləndirmə t-Student meyarı vasitəsilə həyata keçirilir.

Yuxarıdakı nəticələrə əsasən $|t_1| = 3,14$. t-Student paylanmasının nəzəri qiyməti isə $t_{\alpha/2, n-2} = t_{0.025, 7} = 2.179$. Model üzrə əmsalın hesablanmış t – statistikasının mütləq qiyməti (2.37) kritik qiymətdən (2.179) böyükdür. Bu isə o deməkdir ki, modelin əmsalı statistik olaraq əhəmiyyətlidir və adekvat şəkildə mövcud vəziyyəti əks etdirir.

Excel proqram paketinin məlumatların təhlili alt proqramından istifadə etməklə reqressiya təhlilinin nəticələri yuxarıda göstərilmişdir. Bu təhlil əsasında qurulmuş reqressiya modeli isə aşağıdakı kimidir:

$$Y=56,265+0492x$$

Reqressiya modelində növbəti il üçün trend modelinə əsasən hesablanmış qiymət indeksini (151,38) reqressiya tənliyində yerinə qoysaq onda növbəti il üçün istehsalçı qiymət indeksinin proqnoz qiyməti 130,67 olar.

Nəticədə belə qənaətə gəlmək olar ki, statistik təhlil vasitəsilə tərtib olunmuş modellərə əsasən xam neftin istehsalçı qiymət indeksinin keyfiyyətli proqnozunu tərtib etmək üçün məlumatların təhlili müasir dövrün tələbidir. Yəni, məlumatların modelləşdirilməsindən və proqnozlaşdırılmasından əvvəl riyazi-statistik xarakteristikalarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Bunun üçün də məlumatların həmcinsliyi statistik qruplaşma metodu vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir. Statistik qruplaşma metodu isə vacib statistik metod olan klaster təhlili vasitəsilə mümkündür.

Nəticə

Sənaye müəssisələrində qiymət siyasətinin müasir analitik üsullarla hazırlanması, müəssisələrin qiymət siyasətini optimallaşdırmaq, sərmayələrin səmərəliliyini artırmaq, müştərilərə uyğun məhsullar və xidmətlər təklif edilməsi üçün əsas bir addımdır.

Müasir analitik üsullar, qiymət siyasətinin hazırlanmasında, məlumatların təhlili və qiymətləndirilməsində istifadə edilməlidir. Bu üsulların ən böyük üstünlükləri, müəssisələrin qazanc əldə etmələrini daha da asanlaşdırılmasına və dəqiqləşdirilməsinə imkan verməsidir.

İstər neft-qaz, istərsə də qeyri neft-qaz sektorunun təhlilinə diqqət yetirsək müasir analitik üsulların istifadəsinin əhatə dairəsinin genişləndiyini görürük. Qeyri neft-qaz sektorunun inkişafı təkcə iqtisadi artımın bir sahəsi ilə deyil, həm də uzunmüddətli və dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün digər sahələrin paralel inkişafı hesabına əldə edilir. Qızıl-valyuta ehtiyatlarının sabit səviyyədə saxlanılması üçün Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertlərin payı mərhələli şəkildə azaldılmalıdır. Makroiqtisadi sabitliyin əsas meyarı olan aşağı və sabit qiymətlər təmin edilməlidir. Belə sabitlik iqtisadiyyatda gözləntiləri yaxşılaşdırmalı, əmanətləri amortizasiyadan qorumalı və investisiyaları artırmalıdır. Davamlı və yüksək iqtisadi artım dinamik və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına xidmət etməli, hər bir vətəndaş bu inkişafı öz həyatında hiss etməlidir. İnsanların sosial statusundan və yaşayış sahəsindən asılı olmayaraq iqtisadi imkanlardan bərabər və ədalətli çıxışı olmalıdır. Bu prioritet üç məqsəd əsasında uğurla həyata keçirilməlidir: hər bir vətəndaş üçün inkişaf faydaları; yüksək və ədalətli sosial təminat, inklüziv cəmiyyət; paytaxtın və regionların tarazlı inkişafı.

İqtisadi islahatlar vətəndaşların sosial rifahının təmin edilməsinə xidmət etməklə yanaşı, inkişafın hər bir vətəndaş üçün bəhrələnməsinə xidmət edir. Yüksək inkişafın mühüm amili təkcə iqtisadi artım deyil, həm də cəmiyyətin bütün üzvlərinin sosial rifahıdır.

İqtisadiyyat inkişaf etdikcə vətəndaşların rifahı, gəlirləri, o cümlədən əməkhaqqı yüksəlməli və layiqli həyat səviyyəsi təmin edilməli, iqtisadi islahatlar cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə etməlidir.

Ölkənin bütün təbəqələri cəmiyyətin ayrılmaz hissəsidir və dövlət onların qayğısına qalır. Ölkədə həyata keçirilən islahatlar yoxsulluğun və işsizliyin səviyyəsini minimuma endirməklə yanaşı, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilmiş ünvanlı yardımların genişləndirilməsini təmin edir, vətəndaşların sosial müdafiəsi üçün əlavə imkanlar yaradır.

Şəfiqə Vahabova

Sənaye müəssisələrində qiymət siyasətinin işlənilməsinin müasir analitik üsulları

Xülasə

Məqalədə sənaye müəssisələri üçün qiymət siyasəti, şirkətin məhsul və xidmətlərini satmaq üçün müştərilərə təqdim etdiyi qiymət strategiyası təsvir edilib. Bu siyasət, müştərilərə təklif edilən qiymətlərin məhsulun maliyyələşdirilməsi, məhsulun dəyərində əsaslanan maliyyətlər, satış hədəfləri, rəqabət mühitindən asılı olaraq müştərilərin dəyərləndirmələri, uzun və qısa müddətli hədəflər və s kimi amillərini əks etdirə bilər. Qiymət siyasəti, sənaye müəssisələri üçün strateji olaraq işləndikdə, şirkətin müştərilərə dəyər verdiyini və həm də rəqabət avantajı qazandığını göstərə bilər.

Шафига Вахабова

Современные аналитические методы разработки ценовой политики на промышленных предприятиях

Резюме

В статье затрагиваются вопросы ценовой политики промышленных предприятий, а также ценовая стратегия, предлагаемая клиентам, по продаже продукции и услуг предприятия. Эта политика может отражать такие факторы, как цены, предлагаемые покупателям, финансирование, основанное на стоимости продукта, цели продаж, оценки клиентов в зависимости от конкурентной среды, долгосрочные и краткосрочные цели и т.д. Ценовая политика, стратегически разработанная для промышленных предприятий, указывает

на то, что компания ценит своих клиентов и впоследствии может получить конкурентное преимущество.

Shafiga Vahabova
Modern analytical methods of development of price policy
in industrial enterprises
Summary

The pricing policy for industrial enterprises describes the price strategy provided to customers for the sale of products and services of the company. This policy can cover such factors in the prices offered to customers: product financing, financial resources based on the cost of products, sales goals, depending on customer assessment, long and short-term purposes, etc. When the pricing policy is strategically developed for industrial enterprises, it may indicate that the company appreciates its customers and gets a competitive advantage.

Ədəbiyyat

1. Adler R. M. (2020). Competitive Marketing Strategy. In *Bending the Law of Unintended Consequences* (pp. 153–171). Springer. 10.1007/978-3-030-32714-9_10
2. Amankwah-Amoah J. (2020). Stepping up and stepping out of COVID-19: New challenges for environmental sustainability policies in the global airline industry. *Journal of Cleaner Production*, 271, 123000. 10.1016/j.jclepro.2020.12300032834564
3. Balduzzi, P., Brancati, E., Brianti, M., & Schiantarelli, F. (2020). The Economic Effects of COVID-19 and Credit Constraints: Evidence from Italian Firms' Expectations and Plans (No. 1013). Boston College Department of Economics.
4. Bryce C. Ring P. Ashby S. Wardman J. K. (2020). Resilience in the face of uncertainty: Early lessons from the COVID-19 pandemic. *Journal of Risk Research*, 1–8.
5. Budd L. Ison S. (2020). Responsible Transport: A post-COVID agenda for transport policy and practice. *Transportation Research Interdisciplinary Perspectives*, 6, 100151. 10.1016/j.trip.2020.10015134173454
6. Баздникин А.С. «Цены и ценообразование» - учебник и практикум для академического бакалавриата; Издательство «Юрайт», Бакалавр. Академический курс. 2019 год.*
7. Indounas, K. (2019). The antecedents of strategic pricing and its effect on company performance in the case of industrial service firms. *Journal of Services Marketing*, 28 (5),402-413.
8. <https://www.stat.gov.az/>
9. <https://www.ifad.de/services/data-science/verfahren/?lang=en>
10. <https://www.research.co.uk/glossary/item/Gabor-Granger-Pricing-Technique>
11. <https://conjointly.com/products/gabor-granger/>
12. <https://www.questionpro.com/blog/what-is-conjoint-analysis/>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 27.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 30.09.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2023

AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN İNKİŞAFI

Məhəmməd Xəlilov

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi

Sənaye və tikinti statistikasına şöbəsinin məsləhətçisi

Bakı-AZ1136, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: mahammad.khalilov@stat.gov.az

Açar söz: sənaye, neft sənayesi, investisiya, inkişaf, hasilat, dövlət proqramı.

Ключевые слова: промышленность, нефтяная промышленность, инвестиции, развитие, добыча, государственная программа.

Keyword: industry, oil industry, investment, development, production, state program.

Dünyada ilk dəfə Bakıda 1848-ci ildə neftin sənaye üsulu ilə hasil edilməsi Azərbaycanda sənayeləşmənin başlanğıcı hesab olunur. XIX əsrin ikinci yarısında neft hasilatının əhəmiyyətli dərəcədə artması sənayeləşmə prosesinə böyük təkan vermiş, bu da öz növbəsində Azərbaycanda neftlə əlaqəli infrastrukturun və digər sənaye sahələrinin yaranması ilə nəticələnmişdir. XX əsrin ortalarından etibarən ölkədə sənayeləşmə prosesi regionlara nüfuz etmiş və yeni sənaye şəhərlərinin əsası qoyulmuşdur [2].

Sovet İttifaqının süqutu ilə yaranan və müstəqilliyin ilk illərində davam edən böhran şəraitində iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi, sənayedə də tənəzzül yaşanmış, bir tərəfdən planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid, digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində sənaye istehsalının həcmi və çeşidi kəskin surətdə azalmışdır.

Azərbaycan Respublikası iqtisadi böhrandan çıxmağı, yeni iqtisadi mexanizmlər əsasında bazar münasibətlərinin dərinləşməsini, bazar infrastrukturunun yaradılmasının sürətləndirilməsini strateji məqsəd kimi qarşıya qoydu. Lakin ölkə sənayesini dirçəltmək onun əsasını təşkil edən neft sənayesində dünya texnologiyalarına əsaslanan irimiqyaslı, dünya standartlarına əsaslanan layihələri həyata keçirmədən mümkün deyildi. Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq", "Günəşli" yataqlarının işlənməsi üçün dünyanın 7 ölkəsinin 11 məşhur neft şirkətilə "Hasilatın Pay Bölgüsü" sazişi - "Əsrin müqaviləsi" imzalandı [6].

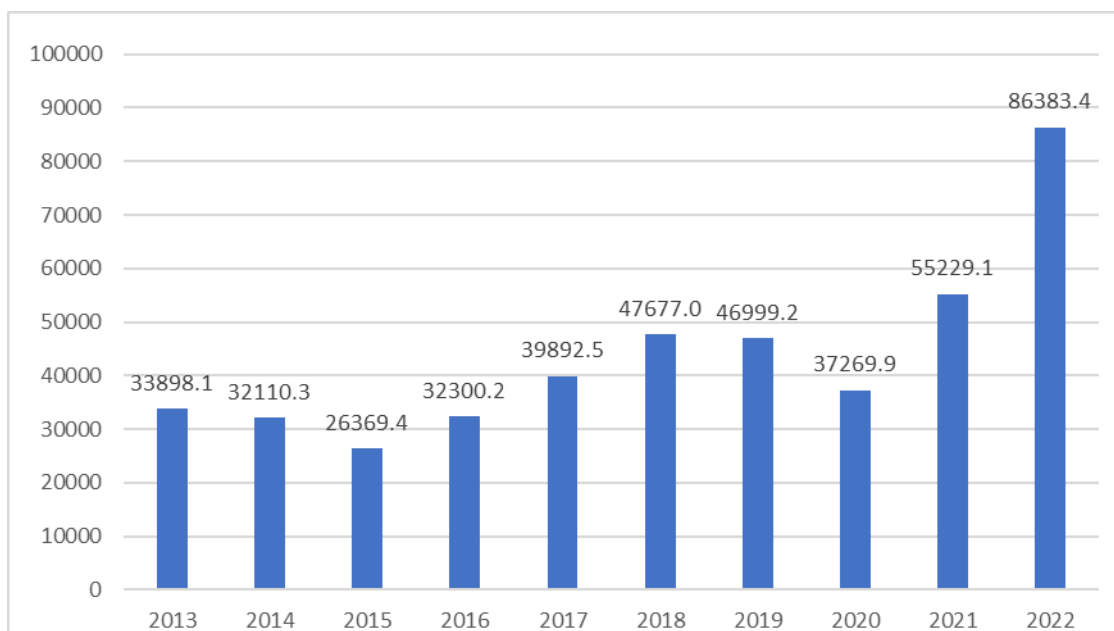
1994-cü ildə dünyanın aparıcı iri neft şirkətlərilə bağlanan "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycanda modernləşmənin müasir mərhələsinin başlanğıcı oldu. Bu müqavilədən sonra Azərbaycan bir çox böyük iqtisadi problemləri həll etmək üçün şans əldə etdi. Azərbaycan dayanıqlı bazar iqtisadiyyatının həyata keçirilməsi üçün ilk addım atdı. Xarici ölkələrdən Azərbaycana investisiya qoyulması üçün yol açıldı, digər sahələrdə çalışan şirkətlərin Azərbaycanda fəaliyyət göstərməsi üçün zəmin yaratdı. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında və xüsusilə də, sənayenin digər sahələrində böyük irəliləyiş baş verdi. Neft sənayesinə qoyulan investisiyaların artırılması bir tərəfdən qeyri neft-qaz sektoruna yönəldilən vəsaiti artırmağa və onu daha sürətlə inkişaf etdirməyə, digər tərəfdən neft sənayesinin özündə respublika iqtisadiyyatının mənafeyini nəzərə almaqla əsaslı tədbirlər həyata keçirməyə imkan vermişdi. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında və xüsusən sənayenin digər sahələrində yeni mərhələ başladı [1].

Ölkədə siyasi-iqtisadi sabitliyin bərqərar olması ilə 1997-ci ildən başlayaraq sənaye istehsalında inkişaf meyilləri nəzərə çarpmağa başladı. Müstəqillik dövründə sənayenin inkişaf etməsində ilk növbədə neft-qaz sektoruna cəlb edilən xarici investisiyalar həlledici rol oynamış, bu sahənin inkişafı istər birbaşa, istərsə də dolayısı ilə sənayenin digər sahələrinin yenidən canlanmasına böyük təkan vermişdir. Həmin illərdə həmçinin sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi həyata keçirilmiş və bazar iqtisadiyyatı institutlarının əsası qoyulmuşdur [4].

2004-cü ildən etibarən ölkədə sənayeləşmə templəri yüksəlmiş, sənayenin regional strukturunun təkmilləşdirilməsi əsas prioritetlərdən biri kimi müəyyən olunmuş, sənaye istehsalı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən enerji təminatı məsələlərinin həlli istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilmiş, respublika təbii qaz və elektrik enerjisi idxalçısından ixracatçıya çevrilmiş, sənayenin infrastruktur təminatı yaxşılaşdırılmışdır. Ötən illər ərzində infrastruktur layihələri ilə yanaşı, dövlət investisiyaları bir sıra istehsal təyinatlı layihələrə yönəldilmiş, ölkədə əlverişli biznes investisiya mühiti yaradılmış, özəl sektor tərəfindən icra edilən layihələrin güzəştli şərtlərlə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi və ehtiyac yarandığı halda dövlətin bu layihələrdə pay iştirakı təmin edilmişdir [2].

Bütün bu görülən işlər nəticəsində sənaye yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, bu mərhələnin başlanğıcı olaraq ölkəmizdə 2014-cü il “Sənaye ili” elan edilmişdir. Sənayeləşmənin yeni mərhələsində mövcud potensialı daha səmərəli istifadə etməklə Azərbaycanın regionda güclü sənaye mərkəzinə çevrilməsini təmin etmək məqsədilə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətləri də nəzərə alınmaqla, “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır [2].

Dövlət proqramı həyata keçirildikdən sonra iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, sənayenin inkişafında da böyük uğurlar qazanılmışdır. Bu müddət ərzində sənayedə rəqabətqabiliyyətli müasir sənaye sahələrinin yaradılması, sənayenin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində çoxsaylı layihələr icra edilmiş, yeni iş yerləri açılmış, ölkə sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur [2]. Güclü sənaye potensialının inkişafı üçün zəngin xammal bazasının mövcudluğu, nəhəng və çoxşəbəkəli sənaye kompleksinin imkanlarının səfərbər edilməsi bu sahənin son illərdə keyfiyyət və kəmiyyət baxımından sıçrayışına təkan verdi. Azərbaycanda sənayenin inkişafına neft sektoru impuls versə də, ümumilikdə maşınqayırma, metallurgiya, emal müəssisələri, kimya kompleksi, mədənçixarma və filiz müəssisələri bu sahənin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf meyillərilə müşayiət olunmasına imkan yaratdı [8].

Şəkil. Sənaye məhsulunun (işlərin, xidmətlərin) dəyəri, milyon manat

2022-ci ildə sənayedə 86,4 milyard manatlıq məhsul və xidmətlər istehsal olunmuş, ümumi istehsalın 74,9 faizi mədənçixarma, 21,0 faizi emal, 3,5 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 0,6 faizi su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahələrinin payına düşmüşdür [7].

Ardıcıl həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, ölkənin zəngin karbohidrogen ehtiyatları, zəruri normativ-hüquqi bazanın yaradılması sənaye sektoruna kapital axınını şərtləndirdi. Sənaye sektoruna

2012-ci ildə 6040,0 milyon manat, 2015-ci ildə 8499,9 milyon manat, 2018-ci ildə 8497,2 milyon manat, 2022-ci ildə isə 7172,1 milyon manat investisiya yönəldilmişdir. 2022-ci ildə sənaye üzrə əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların 69,5 faizi mədəncıxarma sənayesinə, 16,8 faizi emal sənayesinə, 9,6 faizi elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, 4,1 faizi isə su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsinə yönəldilmişdir. Sənaye sektoruna qoyulmuş investisiyanın 40,3 faizi xarici investisiyaların, 59,7 faizi isə daxili investisiyaların payına düşmüşdür [7].

Cədvəl

**Sənaye sektorunda əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar,
milyon manat**

İllər	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Ümumi investisiya	7499.6	7639.5	8499.9	9949.8	10610.1	8497.2	9258.0	9065.3	7507.3	7172.1
xarici investisiyalar	3995.7	4268.8	5741.9	7350.9	6989.5	3993.1	4411.3	3845.6	3169.1	2891.3
daxili investisiyalar	3503.9	3370.7	2758.0	2598.9	3620.6	4504.1	4846.7	5219.7	4338.2	4280.8

Son illərdə sənaye sahəsində həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində neft-qaz, qızıl və digər hasilat sahələrində əldə edilmiş uğurlarla yanaşı, sənayenin diversifikasiyası genişləndirilmiş, yeni istehsal gücləri istifadəyə verilmiş, müasir texnologiyalara əsaslanan yeni rəqabətqabiliyyətli müəssisələr yaradılmışdır.

Sənayedə yeni modellərin tətbiqilə inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan sənaye parkları və məhəllələri, aqroparklar kimi mütərəqqi mexanizmlər qeyri neft-qaz sənayesinin intensiv inkişafına, bu sahədə sahibkarlığın daha əlverişli şərtlərlə dəstəklənməsinə, ixracyönümlü məhsulların istehsalının genişləndirilməsinə, ölkəyə valyuta axınının, qoyulan investisiyaların artmasına, neft-qaz amilindən asılılığın sürətlə azaldılmasına, innovativ və yüksək texnologiyalara əsaslanan müasir rəqabətqabiliyyətli sənayenin inkişafına, sənayedə yüksəkixtisaslı kadrların sürətlə artmasına yeni imkanlar açır. Sənayenin müasirləşməsi, qeyri-neft-qaz sektorunun şaxələndirilməsi sahəsində məqsədyönlü islahatlar, yeni mexanizmlərin tətbiqi, rəqabətqabiliyyətli və innovativ sənaye məhsulları istehsalı müəssisələrinin yaradılması ölkədə yüksəkkeyfiyyətli və ixracyönümlü məhsul istehsalını artırıb, ixrac potensialını daha da yüksəltmişdir [8].

Sənayeni inkişaf etdirmək üçün, daxili bazarın həcmindən asılı olmayaraq idxaləvəzləyici yanaşmadan ixracyönlü istehsal modelinə keçid etmək lazımdır. Bunun bir səbəbi kiçik iqtisadiyyatlarda daxili bazara hesablanmış istehsal həcmiminin maya dəyəri xərclərinin azaldılmasına imkan verməməsi, digər bir səbəbi isə daxili tələbatda uzun müddət ərzində yüksək artım tempinin təmin edilməsinin mümkün olmamasından ibarətdir. Ölkənin daxili tələbat və yüksək artım potensialına malik ixrac imkanları növbəti illərdə sənaye istehsalının strukturunun genişlənməsində və təkmilləşdirilməsində xüsusi rol oynayacaqdır [3].

Nəticə

Son dövrlər ərzində aparılmış siyasət nəticəsində sənaye sektorunda ümumi istehsalın həcmində kifayət qədər artım olmuşdur. Bu tədbirlər sahəvi araşdırmalar nəticəsində müxtəlif sənaye sektorlarının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq əlavə tədbirlərlə dəstəklənməlidir. Bununla yanaşı, sənaye sektoruna investisiyaların cəlb edilməsi üçün imkanları genişləndirmək lazımdır. Sənayeyə yönləndirilən investisiyalar sahələr arasında optimal şəkildə bölüşdürülməlidir. Həmçinin, bir sıra qabaqcıl ölkələrin müasir təcrübəsindən istifadə edərək sənaye sektorunun inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Məhəmməd Xəlilov
Azərbaycan sənayesinin inkişafı
Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda sənayeləşmə prosesinin yaranması və XIX əsrin ikinci yarısında neft hasilatının əhəmiyyətli dərəcədə artması sektorun inkişafına təsir etməsi qeyd edilmişdir. Sənaye sektoruna dövlət tərəfindən hazırda verilən dəstək və bu dəstəyin sektora təsiri göstərilmişdir. Bu analiz 2013-2022-ci illəri əhatə edir. Ötən əsrin 90-cı illərin əvvəllərində böhran vəziyyətində olan sənaye sektorunun inkişaf istiqamətləri araşdırılmış və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlər göstərilmişdir. Son illərdə sənaye sahəsində həyata keçirilən tədbirlər, qoyulan daxili və xarici investisiyaların dinamikası verilmişdir. Sənayedə yeni modellərin tətbiqi və inkişaf etdirilmə istiqamətləri göstərilmişdir.

Мухаммад Халилов
Развитие промышленности Азербайджана
Резюме

В статье отмечено, что возникновение процесса индустриализации в Азербайджане и значительный рост добычи нефти во второй половине XIX века повлияли на будущее развитие отрасли. Показана поддержка, оказываемая государством в настоящее время промышленному сектору, и влияние этой поддержки на отрасль. Этот анализ охватывает 2013-2022 годы. Исследованы направления развития промышленного сектора, находившегося в состоянии кризиса в начале 90-х годов прошлого века, и обозначены меры, реализуемые в этой области. Показаны мероприятия, реализованные в промышленной отрасли за последние годы, динамика внутренних и иностранных инвестиций, направления внедрения и развития новых моделей в отрасли.

Mahammad Khalilov
Development of Azerbaijan industry
Summary

In the article, that the process of industrialization in Azerbaijan and the significant increase in oil production in the second half of the XIX century influenced the development of the sector. The support currently provided to the industrial sector by the state and the impact of this support on the sector have been shown. This analysis covers the period from 2013 to 2022. At the beginning of the 90s of the last century, the directions of development of the industrial sector, which was in a crisis state, were investigated and measures taken in this area were shown. The measures taken in the industry in recent years, the dynamics of domestic and foreign investments are given. Directions for the introduction and development of new models in the industry are indicated.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov Sadiq. Heydər Əliyevin hüquqi islahatlar strategiyası iqtisadi inkişafın mühüm şərtidir // İki sahil. - 2019.- 17 aprel. - № 68. - S. 11.
2. <https://e-qanun.az/framework/28964>
3. <https://president.az/az/articles/view/13903>
4. https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2014_760.pdf
5. https://republic.preslib.az/az_c2.html
6. <https://azerbaijan.az/related-information/131>
7. <https://stat.gov.az/>
8. <http://www.in.nakhchivan.az/m%C9%99tbat-xidm%C9%99ti/xeberler/707s%C9%99nayed%C9%99-yeni-metodlar%C4%B1n-t%C9%99tbiqinin-%C9%99h%C9%99miyy%C9%99ti.html>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 17.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.09.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2023

ƏTRAF MÜHİT HESABLARININ VƏ İQTİSADİ HESABLARIN İNTEQRASIYASI

Saleh Mövlamov

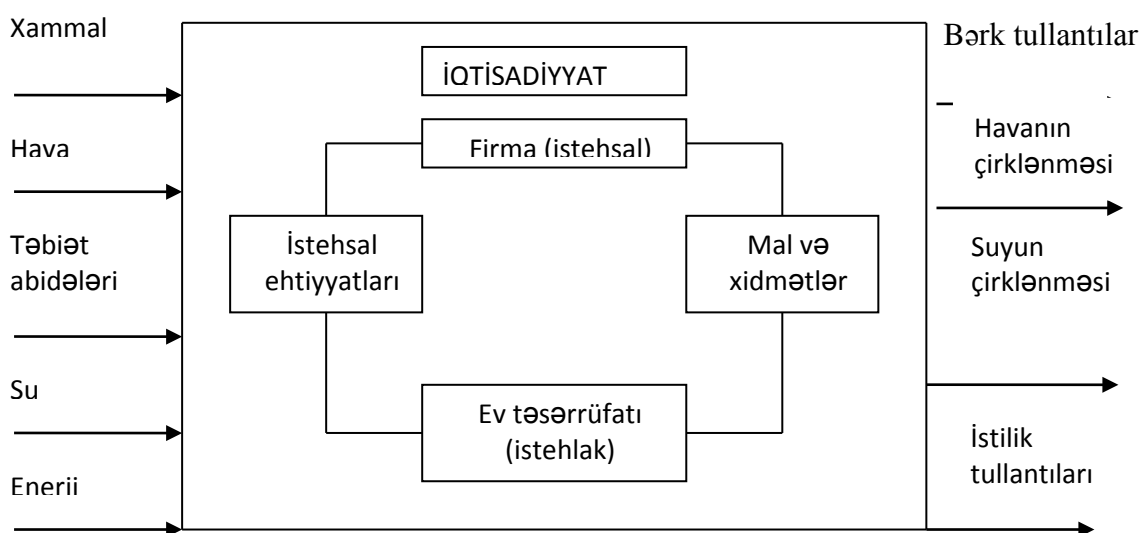
*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqat şöbəsinin baş iqtisadçısı, i.ü.f.d.
AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: movlamov@azstat.org*

Açar sözlər: ətraf mühit hesabları, yaşıl iqtisadiyyat, milli genefond, iqtisadi səmərəlilik, iqtisadi sektorlar, xalis daxili məhsul, insan kapitalı, milli hesablar sistemi.

Ключевые слова: экологические счета, «зеленая» экономика, национальный генофонд, экономическая эффективность, отрасли экономики, чистый внутренний продукт, человеческий капитал, система национальных счетов.

Key words: environmental accounts, green economy, national gene pool, economic efficiency, sectors of the economy, net domestic product, human capital, system of national accounts.

Ətraf mühit hesablarının ölkə (makro), ərazi (iqtisadi rayon) səviyyəsində tərtibi və iqtisadi hesablarda nəzərə alınması inkişafın hərtərəfli təhlili, proqnozlaşdırılması, optimal və obyektiv qərarların qəbulu üçün dolğun informasiya mənbəyidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ətraf mühitin vəziyyəti ölkənin barometri hesab edilir. Yəni ətraf mühiti tələb olunan normalara cavab verməyən ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafı davamlı olmur. Ətraf mühitin vəziyyəti davamlı inkişafı şərtləndirən mühüm amil hesab edilir.

Şəkil. Ətraf mühit ilə iqtisadi sistemin əlaqəsi [1].

İqtisadi sistem ətraf mühitdən asılı alt sistemdir və deməli ətraf mühitin komponentləri ölkənin davamlı inkişafını şərtləndirir.

Ölkənin davamlı inkişafı aşağıdakı model ilə xarakterizə olunur [2]:

$$F_t(E,K,L,I) \leq F_{t+1}(E,K,L,I)$$

Burada, E - təbii kapitalın qalığı (ətraf mühit hesablarında əks olunur),

K - iqtisadi (maliyyə və istehsal olunmuş fiziki kapital) kapitalın qalığı (iqtisadi və maliyyə hesablarında əks olunur),

L - insan kapitalı (sağlam, təhsilli, bilikli və təcrübəli, bacarıqlı insan, insan inkişafı indeksi ilə müəyyən olunur),

I - institusional faktordur (struktur islahatları, sahibkarlıq, informasiya menecment sistemi, adət - ənənə və s.).

Modeldən görüldüyü kimi təbii və insan kapitalı davamlı inkişafın əsas amilidir. Ona görə təbii ehtiyatların mühafizəsi, bərpası və gələcək nəsəl üçün qorunub saxlanması strateji xarakter daşıyır.

Mövcud metodoloji materiallarda ətraf mühitin komponentlərinin (torpaq, su, hava və s. qiymətləndirilib) aşınması, əsas kapitalın istehlakı və aralıq istehlak xərclərində nəzərə alınmışdır.

Fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edərkən ətraf mühit komponentlərinin (torpaq, hava, su və s.) amortizasiyası (tükənməsi) nəzərə alınır. Bu göstərici nəzərə alınmayan halda əmələ gələn əlavə gəlir sərbəst vəsait şəklində təbii kapitalın bərpasına deyil, başqa məqsədlərə yönəldilir. Nəticədə təbii kapital bərpa edilmədiyinə görə ekoloji böhran dərinləşir və öz mənfi təsirini iqtisadi, sosial inkişafa, genefonda göstərir.

Iqtisadi səmərəlilik aşağıdakı formulla hesablanır:

$$IS = (\ddot{U}\ddot{A}D - \ddot{A}K\ddot{I}) / (\ddot{A}IX + \ddot{A}K\ddot{I})$$

Burada, $\ddot{U}\ddot{A}D$ - ümumi əlavə dəyər,

$\ddot{A}K\ddot{I}$ - kapitalın (iqtisadi, təbii) istehlakı,

$\ddot{A}IX$ - aralıq istehlak xərcləridir.

Düsturdan görüldüyü kimi iqtisadi hesabların tərtibi zamanı ətraf mühit hesabların məlumatlarının nəzərə alınmaması metodoloji xəta hesab olunur.

Məlumdur ki, insanların təsərrüfat-məişət fəaliyyəti zamanı (texnoloji proseslərin nəticəsində) yararlı məhsul (əmtəə) və yararsız tullantı (istixana qazları) əmələ gəlir. Təsərrüfat (fiziki və hüquqi şəxs) vahidi yararlı məhsulun miqdar və məbləğ ucotunun təşkilinə marağı olsa da, tullantıların ucotunun təşkilinə maraqlı olmur. Çünki tullantıların istehlak dəyəri və satış qiyməti olmur. Nəticədə ətraf mühitin komponentləri (torpaq, su, hava və s.) davamlı olaraq fiziki, kimyəvi və bioloji təsirlərə məruz qalaraq aşınır (kəmiyyət və keyfiyyətini dəyişir).

Ətraf mühitə dəymiş zərərin düzgün müəyyən edilməsi müəssisənin imkanlarından kənara çıxdığı üçün bu sahənin müvafiq orqanlar tərəfindən tənzimlənməsinə ehtiyac yaranır.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, əgər fiziki və hüquqi şəxslər (müəssisə və təşkilat) ətraf mühitin mühafizəsi üçün xərclər (investisiya) ayırsa və bu xərcləri məhsul istehsalına çəkilən xərclərdə əks edilsə, onda satışdan əmələ gələn mənfəəti azalır. Belə halda qiymətlərin tənzimlənməsinə və normativ mənfəətin təmin edilməsinə ehtiyac yaranır. Bu qaydalar bazar prinsiplərinə ziddir. Çünki bazarda müəyyən olunan qiymətlər tələb və təklif qanunauyğunluğuna əsasən müəyyən edilir, ekoloji vəziyyət və zaman amili nəzərə alınmır.

Cədvəl

Məhsul istehsalı və bölüşdürülməsi üzrə sahələrarası balans modeli

Xərclər					son tələb	İstehsalın həcmi
	1-ci sektor (kənd təsərrüfatı)	2-ci sektor (sənaye)	3-cü sektor (ətraf mühitin mühafizəsi xərcləri)			
1-ci sektor (kənd təsərrüfatı)	25	20	0	5	100	
2-ci sektor (sənaye)	14	6	0			
3-sektor (ətraf mühitin mühafizəsi üçün məhsullar)	50	10	0			0
					60	

Son zamanlar tədris və metodoloji materiallarda “çirkəndirici ödəməlidir” prinsipinə uyğun olaraq istehsal xərclərinə ətraf mühitin mühafizə xərclərinin daxil edilməsi tövsiyə edilir. Hətta məhsul istehsalı və bölüşdürülməsi üzrə sahələrarası balans modelinin sxemi aşağıdakı kimi tövsiyə edilir.

Sxemdən görüldüyü kimi məhsulun tam dəyəri (full cost) daxili və xarici (internal, external) xərclərdən formalaşır. Daxili xərclər məhsul istehsalına çəkilmiş xərcləri, xarici xərclər ətraf mühitə atılmış tullantıların zərərsizləşdirilməsi (cari və gələcəkdə) üçün xərcləri göstərir. İstehsal olunmuş məhsulda ətraf mühitin mühafizə xərcləri nəzərə alınmazsa, gələcək dövrün xərcləri artar, ölkədə inflyasiyanın gözlənilən səviyyədən yüksək olmasını şərtləndirər.

Avropa ölkələri bu məsələlərin həllinə keçən əsrin sonlarından başlamışlar, bu ölkələrdə “təbii ehtiyatlar və onlardan istifadə” cədvəlləri tərtib edilir, təbii ehtiyatlardan zamana görə normal istifadə qaydalarına ciddi riayət edilir [2].

Ətraf mühit hesabları ilə iqtisadi hesabların inteqrasiyası üçün aşağıdakı riyazi ifadələrdən istifadə edilir:

$$O + M = (\dot{I}C + EC) + C + CF + X$$

Burada, O - istehsal olunmuş məhsul (mal və xidmətlər)

M - idxal olunmuş məhsul

$\dot{I}C$ - aralıq istehlak

C - son istehlak

CF- kapital yığıcı

X - ixrac

EC - ekoloji xərclərdir.

Cari ekoloji xərclər aralıq istehlak xərclərinə əlavə olunur. Ekoloji (təbii) kapitalın istehlakı kapital yığıcımdan (CF) çıxılır. i-ci sahə üzrə ekoloji kapitalın (cari və əsaslı) istehlakını nəzərə almaqla əlavə dəyər (VA_i) aşağıdakı formula ilə tapılır.

$$EVA_i = O_i - \dot{I}C_i - CC_i - EC_i = VA_i - EC_i$$

Burada, EVA_i - i - ci sahə tərəfindən yeni yaradılmış əlavə dəyər,

O_i - i - ci sahədə məhsul buraxılışı,

$\dot{I}C_i$ - i - ci sahədə aralıq istehlak,

CC_i - i - ci sahədə əsas kapitalın istehlakı,

EC_i - i - ci sahədə ekoloji kapitalın istehlakıdır (tükənməsi, aşınması, xarab olması)

[1].

Bu göstərici ətraf mühitin komponentlərinin (torpaq, hava, su və s.) tükənməsi, aşınması, xarab olması səviyyəsini ifadə edir.

Ekoloji kapitalın istehlakını nəzərə alaraq ümumi daxili məhsul (EDP) aşağıdakı formula ilə hesablanır.

$$EDP = \sum EVA_i - \sum EC_h = NDP - EC = C + (CF - CC - EC) + (X - M)$$

Burada, EDP - ekoloji dəyişiklikləri nəzərə alaraq korrektə olunmuş ümumi daxili məhsul,

EVA_i - i - ci sahənin əlavə dəyəri (ekoloji dəyişikliyi nəzərə almaqla),

EC_h - ev təsərrüfatında istehsal olunan məhsula çəkilən xərclər,

NDP - ümumi milli məhsul,

C - son istehlak,

(X-M) - idxal və ixracın fərqidir

ECF - ekoloji dəyişiklik nəzərə alınmaqla xalis kapital yığıcı ($CF - CC - EC$)

göstəricisi iqtisadiyyatın inkişafının davamlılığını (uzun ömürlülüyünü) xarakterizə edir.

Lakin ekoloji dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə ətraf mühitin (torpaq, su, hava və s.) iqtisadi qiymətləndirilməsi problemi həll edilməlidir.

Hesabların düzgün tərtibi aşağıdakı mühüm məsələlərin həllini tələb edir:

- hərbi texnikanın alınması ilə əlaqədar xərclərin qiymətləndirilməsi;
- incəsənət əsərlərinin əslinin və sürətlərinin qiymətləndirilməsi;
- aktivlərin təsnifatı və terminologiyasının dəqiqləşdirilməsi;
- lisenziya və kirayə, lizin xidmətinin qiymətləndirilməsi;

- elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor xidmətinin qiymətləndirilməsi;
- faydalı qazıntıların kəşfinə çəkilən xərclərin müəyyənləşdirilməsi;
- dövlət idarəetmə orqanlarında mövcud aktivlərin qiymətləndirilməsi;
- torpağın və ətraf mühitin digər komponentlərinin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi;
- fondların köhnəlməsinin müəyyənləşdirilməsi;
- işgüzar əlaqələrin (repititor və s.) dəyərinin müəyyənləşdirilməsi;
- qeyri-istehsal xarakterli qeyri-material aktivlərinin əhatə dairəsinin dəqiqləşdirilməsi;
- qeyri-istehsal xarakterli qeyri-material aktivlərinin köhnəlməsinin müəyyənləşdirilməsi;
- ÜDM xalis daxili məhsul (XDM) göstəricisi ilə əvəz edilməsidir.

Nəticə

Ətraf mühit hesablarının ölkə (makro), ərazi (mezo, iqtisadi rayon) səviyyəsində hazırlanması, iqtisadi hesabların hazırlanmasında nəzərə alınması inkişafın hərtərəfli təhlili, proqnozlaşdırılması, optimal və obyektiv qərarların qəbulu üçün dolğun informasiya mənbəyidir. Odur ki, iqtisadi hesabların tərtibində ətraf mühit hesablarının məlumatlarından istifadə edilməsi aktual məsələ olaraq qalır. Ətraf mühit hesablarının tərtibi üçün isə onun komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyət nöqtəyi nəzərindən tədqiqi və iqtisadi qiymətləndirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Qeyd edilməlidir ki, sosial-iqtisadi inkişaf sosial-ekoloji inkişafdən, ətraf mühitin vəziyyətindən daha çox asılıdır. Ətraf mühit-iqtisadi hesabların tərtibi milli sərvətin vəziyyətinin, davamlı inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün mühüm informasiya mənbəyidir.

Saleh Mövlamov

Ətraf mühit hesablarının və iqtisadi hesabların inteqrasiyası

Xülasə

Məqalədə ətraf mühit hesablarının və iqtisadi hesabların inteqrasiyası, əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən xalis daxili məhsulun hesablanması metodu araşdırılmışdır. İqtisadi və sosial sistemin təbii kapitaldan, ekoloji vəziyyətdən, eyni zamanda insan kapitalının vəziyyətindən asılılığı qeyd edilmişdir. Davamlı inkişafın təbii və insan kapitalının bərpasından asılı olması göstərilir. Eyni zamanda qeyd edilir ki, hüquqi və fiziki şəxs təbii kapitalın bərpasında marağı olmadığı üçün ekoloji böhranlar getdikcə dərinləşir. Bütün bunlar öz nöbətində inflyasiyaya, iqtisadi və sosial inkişafa mənfi təsirlər edir.

Салех Мовламов

Интеграция экологических счетов и экономического счета

Резюме

В статье рассматриваются вопросы интеграции экологических счетов и экономического счета, метод расчета чистого внутреннего продукта, характеризующего уровень жизни населения. Отмечена зависимость экономической и социальной системы от природного капитала, условий окружающей среды, состояния человеческого капитала. Показано, что устойчивое развитие зависит от восстановления природного и человеческого капитала. В то же время, отмечается углубление экологических кризисов, так как юридические и физические лица не заинтересованы в восстановлении природного капитала. Все это, в свою очередь, оказывает негативное влияние на инфляцию, экономическое и социальное развитие.

Saleh Movlamov

Integration of environmental and economic accounts

Summary

The article deals with the integration of ecological and economic accounts, the method of calculating the net domestic product, which characterizes the level of living of the population. The dependence of the economic and social system on natural capital, environmental conditions, and the state of human capital is noted. It is shown that sustainable development depends on the restoration

of natural and human capital. At the same time, there is a deepening of ecological crises, as legal and physical persons are not interested in the restoration of natural capital. All this, in turn, affects inflation, economic and social development

Ədəbiyyat

1. Экономика окружающей среды и природных ресурсов. Вводной курс: Учебное пособие / Под ред. А.А.Голуба, Г.В.Сафанова. М.:ГУ ВШЭ, 2003. 268 с.
2. А.Эндрес, И.Квернер. Экономика природных ресурсов, 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 256 с.
3. European Commission. European system of accounts –ESA 1995. Luxembourg. Office for official publications of the European Communities. 1996 - 407 p.
4. Браун Л. Экоэкономика: Как создат экономику, оберегающую планету / Пер. С англ.-М.:Издательство «Весь Мир» , 2003. – с.392.
5. Гринин А.С., Орехов Н.А., Новиков В.Н. Математическое моделирование в экологии: Учеб. Пособие для вузов.-М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.-269 с.
6. Использование макросчетов в анализе экономической политики. Пер. с англ. Организации объединенных наций.2005.
7. www.stat.gov.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.06.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.06.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2023

AZƏRBAYCANDA SU İSTEHLAKININ STATİSTİK TƏHLİLİ

Şahin Mustafayev,

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin
Elmi araşdırmalar və statistik tədqiqatlar şöbəsinin rəis müavini
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: shahin.mustafayev@stat.gov.az*

Toğrul Xanlarov

*Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
Elmi-Tədqiqat və Statistik İnnovasiyalar Mərkəzinin iqtisadçısı
AZ1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81
e-poçt: togrul.khanlarov@stat.gov.az*

Açar sözlər: adambaşına su istehlakı, içməli su mənbələri, dəniz suyundan istifadə, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, meşələrin qorunması.

Ключевые слова: водопотребление на душу населения, источники питьевой воды, использование морской воды, эффективное использование природных ресурсов, охрана лесов.

Keywords: water consumption per capita, source of drink water, use of marine water, efficient use of natural resources, forest protection.

İndiki dövrdə su çatışmazlığı ümumdünya problemlərdən biri sayılır. Alimlərin hesablamalarına görə dünyada olan su ehtiyatlarının çox az hissəsi içməli və təsərrüfatda istifadə edilə bilən şirin sulardır. Yer səthində olan şirin su ehtiyatlarının ölkələr və regionlar üzrə qeyri-bərabər paylanması və onların çirklənməsi də mühüm problemlərdən hesab olunur. Əhalinin suya olan tələbatı artdıqca çirkab sularının miqdarı da artır. Dünyada 50 minə yaxın kimyəvi maddə istehsal edilir. Bu məqsədlə böyük həcmdə su istehlak edilir və böyük hissəsi tullantı kimi su obyektlərinə axıdılır [1].

Dünya üzrə cəmi su ehtiyatı 1386 milyon kub kilometrdir [3]. Su ehtiyatların 95.5%-i duzlu, yalnız 2.5%-i içməli sudur. İçməli suyun 47 min kub kilometrini çaylar təşkil edir. Bunun da ancaq 50%-i istifadə edilir. Cəmi istifadə edilən suyun 69%-i kənd təsərrüfatının, 21%-i sənaye sahələrinin, 6%-i kommunal təsərrüfatların və anbarların payına düşür. Su ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi Misirdə 97.1%, İsraildə 84.4%, Ukraynada 40%, İtaliyada 33.7%, Almaniyada 27.1%, Polşada 21.9%, ABŞ-da 18.9%, Türkiyədə 17.3%, Rusiyada 2.7%-dir [3].

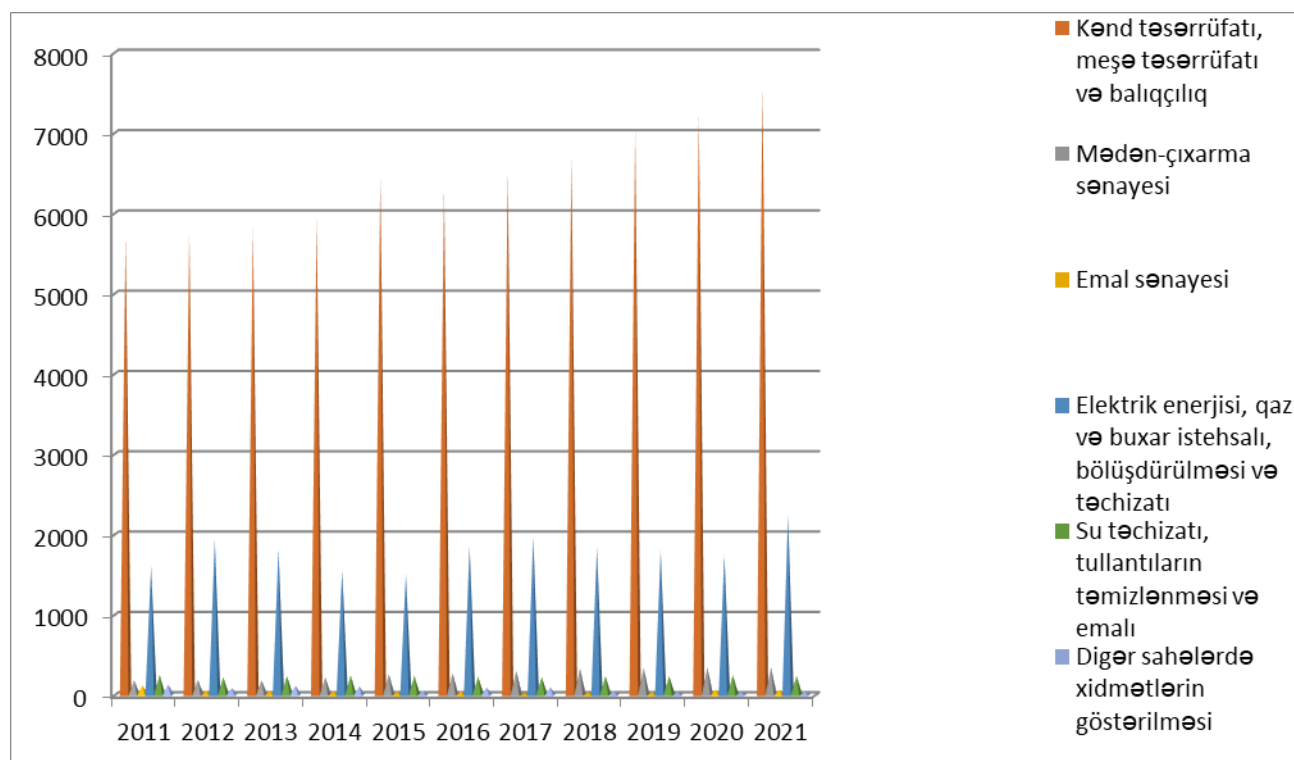
Təhlil göstərir ki, dünyanın müxtəlif regionlarında su ehtiyatlarından istifadə olduqca müxtəlifdir. Sudan ən çox kənd təsərrüfatında istifadə olunur. Hazırda dünyada 250 milyon hektara yaxın kənd təsərrüfatı bitkiləri, bağlar və plantasiyalar suvarılır [3].

Azərbaycan Respublikasında əsas iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə istehlak olunmuş suyun miqdarı və onun qrafiki aşağıdakı kimidir:

2011-2021-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əsas iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə su istehlakı, milyon m³-lə [2]

İllər	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədən-çıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi
2011	5716.5	188.2	117.3	1605.2	252.6	132.0
2012	5745.0	190.6	52.2	1949.1	225.5	86.1
2013	5813.2	186.3	52.2	1820.9	239.2	117.1
2014	5931.4	222.5	48.8	1558.7	244.5	109.4
2015	6457.7	264.8	42.6	1507.7	239.5	54.0
2016	6320.3	277.7	46.0	1861.2	228.0	90.7
2017	6531.3	304.1	26.4	1974.2	225.0	92.7
2018	6700.8	337.7	35.6	1843.5	233.9	53.03
2019	7005.5	342.1	39.5	1802.8	241.03	41.2
2020	7236.8	344.1	67.9	1751.8	248.2	44.3
2021	7587.9	342.6	66.4	2240.2	240.1	49.04

Cədvəldən göründüyü kimi, 2011-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə əsas iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə su istehlakı: kənd təsərrüfatı və balıqçılıqda 1871.4 milyon m³ (32.7%), mədənçıxarma sənayesində 154.4 milyon m³ (82.0%), elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatında 635.0 milyon m³ (39.6%) artmış, emal sənayesində 50.9 milyon m³ (33.4%), su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalında 12.5 milyon m³ (4.9%) və digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsində isə 83.0 milyon m³ (62.8%) azalmışdır.

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasında əsas iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə su istehlakı, milyon m³-lə

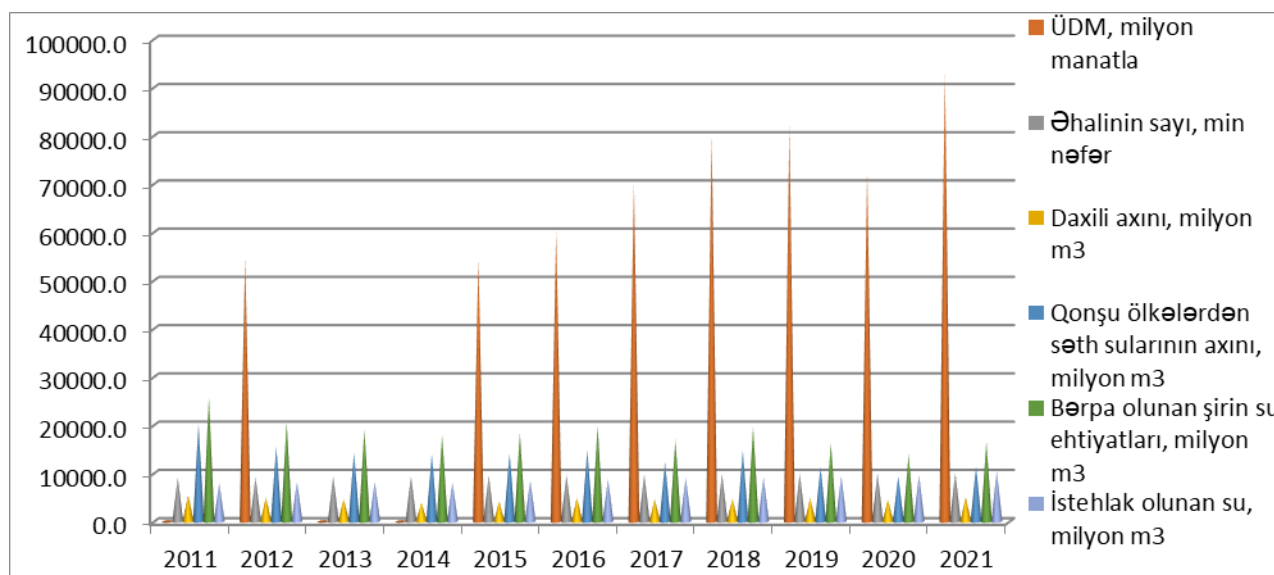
Azərbaycan Respublikasında təbii mənbələrdən götürülən və istifadə olunan suyun həcmi aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 2

2011-2021-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təbii mənbələrdən götürülən və istifadə olunan şirin su [2]

İllər	ÜDM, milyon manatla	Əhalinin sayı, min nəfər	Daxili axını, milyon m ³	Qonşu ölkələrdən səth sularının axını, milyon m ³	Bərpa olunan şirin su ehtiyatları, milyon m ³	İstehlak olunan su, milyon m ³
2011	52082,0	9111.1	5630	20263	25893	8011.8
2012	54743.7	9235.1	5058	15565	20623	8248.5
2013	58182,0	9356.5	4751	14340	19091	8228.8
2014	59014,1	9477.1	3965	13967	17932	8115.3
2015	54380.0	9593.0	4150	14217	18367	8566.3
2016	60425.2	9705.6	4976	14854	19830	8823.9
2017	70337.8	9810.0	4613	12373	16986	9153.7
2018	80092.0	9898.1	4810	14774	19584	9205.0
2019	81896.2	9981.5	4853	11371	16224	9472.0
2020	72578.1	10067.1	4503	9412	13915	9693.0
2021	93203.2	10119.1	5067	11498	16565	10526.0

Cədvəldən göründüyü kimi, 2011-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə əhalinin sayı 11.1%, ÜDM 79.0%, su istehlakı 31.4% artdığı halda, daxili mənbələrdən su axını 10%, qonşu ölkələrdən səth sularının axını 43.3%, bərpa olunan şirin su ehtiyatları 36.0% azalmışdır.

Şəkil 2. 2011-2021-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təbii mənbələrdən götürülən və istifadə olunan şirin su

Nəticə

Planlı və davamlı sosial-iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün məhdud və tükənmiş su ehtiyatları nəzərə alınmalıdır. Suya olan tələbatı ödəmək üçün daha az su istehlak edən fəaliyyətlərin inkişafına üstünlük verilməlidir. Eyni zamanda, su tutumlu təsərrüfat fəaliyyətlərində

yeni texnologiya və innovasiyaların tətbiqinə, su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə, ətraf mühitin, xüsusilə də meşələrin mühafizəsi və bərpasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əks halda, ekoloji böhranlar iqtisadi böhranlara, iqtisadi böhranlar isə sosial gərginliyə səbəb ola bilər.

İl ərzində adambaşına istehlak edilən qidanın su ekvivalenti təxminən 600-1000 kubmetr (ton) sudur. 1 kq mal əti istehsal etmək üçün 7 kq taxıl, 1 kq taxıl istehsal etmək üçün isə 1,5 kubmetr (ton) su tələb olunur. (Əgər vegetasiya dövründə 1 hektar torpağa 300 mm yağıntı düşürsə və bu sahədən 2000 kq taxıl götürülürsə, onda 1 kq taxılın su ekvivalenti 1,5 ton olur). Minimum istehlak səbəbində bir adamın ildə istehlak etdiyi taxıl və ətin su ekvivalentini hesablasaq, onda bir adamın ildə istehlak etdiyi taxılın su ekvivalenti 225 ton ($150 \cdot 1,5$), mal ətinin su ekvivalenti isə 378 ton təşkil edir. ton təşkil edir. ton ($36 \cdot 7 \cdot 1,5$). Ona görə də təbii su ehtiyatları azaldıqca ərzaq məhsulları (xüsusilə taxıl və ət məhsulları) idxal hesabına təmin oluna bilər [5].

Şahin Mustafayev, Toğrul Xanlarov **Azərbaycanda su istehlakının statistik təhlili**

Xülasə

Məqalədə ölkənin milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olan su təhlükəsizliyi kimi ən vacib dövlət məsələsindən, eləcə də ölkələr və regionlar üzrə şirin su ehtiyatlarının qeyri-bərabər paylanması və onların çirklənməsinə dair problemlərdən bəhs olunur.

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün əsas təbii sərvət hesab edilən su ehtiyatlarının 2050-ci ilədək proqnozu verilmiş, innovativ texnologiyaların tətbiqi, aşağı su tutumlu iqtisadi fəaliyyət növlərinə transformasiya, idxal olunmuş suyun tənzimlənməsi, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması yolları araşdırılmışdır.

Шахин Мустафаев, Тогрул Ханларов **Статистический анализ потребления воды в Азербайджане** **Резюме**

В статье говорится о такой важнейшей государственной проблеме, как водная безопасность, которая является составной частью национальной безопасности страны, а также о проблемах неравномерного распределения ресурсов пресных вод и их загрязнения по странам и регионам.

Спрогнозированы объемы водных ресурсов, считающиеся основным природным ресурсом для устойчивого развития экономики до 2050 г., показаны пути применения инновационных технологий, затронуты вопросы перехода на маловодоемкие виды экономической деятельности, регулирования привозной воды, предотвращения загрязнения окружающей среды.

Shahin Mustafayev, Toghrol Khanlarov **Statistical analysis of water consumption in Azerbaijan** **Summary**

The article talks about such an important state problem as water security, which is an integral part of the country's national security, as well as the problems of uneven distribution of fresh water resources and their pollution across countries and regions.

Water resources are predicted, which are considered the main natural resource for the sustainable development of the economy until 2050, ways to apply innovative technologies, transition to low-water-intensive economic activities, regulation of imported water, and prevention of environmental pollution. have been researched.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanca əhalinin və kənd təsərrüfatının su ilə təminatının vəziyyəti. Birdəfəlik statistik müayinə. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı-2001
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin saytı: www.stat.gov.az
3. İ.H.İbrahimov. Ətraf mühitin iqtisadiyyatı. Bakı-2015, səh.357

4. 4.Экология и экономика природопользования: учебник для студентов вузов, обучающихся по экономическим специальностям / Под ред Э.В. Гирусова. -3-е издание перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ- ДАНА, 2007, стр. 591
5. 5.Браун Л. Экоэкономика: Как создать экономику, оберегающую планету. М.: Издательство «Весь Мир», 2003, стр. 392

Мəqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 16.08.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 20.08.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2023

HİDROTEKNİKİ QURĞULARIN ÖLKƏNİN DAVAMLİ İQTİSADİ İNKİŞAFINDA ROLU

Pərvin Verdiyeva

Bakı Avrasiya Universiteti

“İqtisadiyyat və idarəetmə” kafedrasının dosenti

AZ1073, Bakı şəhəri, Ak. Həsən Əliyev küçəsi, 135 A

e-poçt: *v.pervin@yahoo.com*

Açar sözlər: hidrotexniki qurğular, su ehtiyatları, su anbarları, “yaşıl artım” ölkəsi, davamlı iqtisadi inkişaf

Ключевые слова: гидротехнические сооружения, водные ресурсы, водохранилища, страна «зеленого роста», устойчивое экономическое развитие

Keywords: hydrotechnical facilities, water resources, reservoirs, "green growth" country, sustainable economic development

Azərbaycan su ehtiyatları ilə zəngin ölkələr sırasında deyil. Ölkədə mövcud olan göllər, çaylar, su anbarları, buzlaqlar əsas su ehtiyatı mənbəyi hesab olunur. Məlumdur ki, malik olduğumuz su ehtiyatlarının əsas hissəsini təşkil edən çay sularının (Kür, Araz çayları) 70 faizi ölkə hüdudlarından kənarında formalaşır. Son illərdə dünyada baş verən iqlim dəyişikliyi və orta temperaturun yüksəlməsi bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da su ehtiyatlarının azalmasına səbəb olmuşdur. Əhali sayının artması, yeni iqtisadi sahələrin inkişafı və texniki tərəqqi müvafiq olaraq suya olan tələbatın da artmasına səbəb olmuşdur [4, səh.316]. Mövcud su ehtiyatlarının səmərəli istifadə və idarə edilməsi ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin daima diqqət mərkəzində olmaqla ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətini təşkil edir. Ötən illər ərzində bu istiqamətdə bir çox strateji inkişaf proqramları qəbul olunmuş, layihələrin icrası həyata keçirilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 27 iyul 2020-ci il tarixində “Su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamı və onun əsasında “Su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsinə dair 2020-2022-ci illər üçün Tədbirlər Planı”nın təsdiq edilməsi, həmçinin “Su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə dair Milli Strategiya”nın hazırlanması və “Azərbaycan Dövlət Su Ehtiyatları Agentliyi”nin yaradılması sağlam ekoloji mühit və davamlı iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətli dərəcədə təsirli dövlət tədbirləri hesab oluna bilər [9].

Hidrotexniki qurğular hər bir ölkənin su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsində mühüm rol oynayır. Hidrotexniki qurğular dedikdə su ehtiyatlarının təmin edilməsi, onların səmərəli istifadə və idarə edilməsi, mövcud ola biləcək zərərli təsirlərinin qarşısının alınması üçün tikilən mühəndis qurğuları nəzərdə tutulur. 2015-ci il 25 sentyabr tarixində BMT baş assambleyası tərəfindən dünyada mövcud olan iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin həllinə yönəldilmiş və global inkişafın dayanıqlılığının təmin edilməsinə təkan verəcək 17 məqsəd və 169 hədəfdən ibarət “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik” təsdiq edilmişdir[11]. Hidrotexniki qurğular irəli sürülən dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin qeyd olunan bir çox hədəflərinə çatmaqda həlledici rol oynayır. Əsas məqsədlərdən hesab olunan “Təmiz su və sanitariya” davamlı təmiz və təhlükəsiz içməli su təchizatının təmin edilməsini hədəfləyir. Məlumdur ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində iqtisadi fəaliyyətin davamlı xarakter daşması birbaşa olaraq adekvat su təchizatından asılıdır. Hidrotexniki qurğular istər yağıntılardan, sel və daşqınların çox olduğu dövrdə suyun saxlanması və tənzimlənməsi, istərsə də quraqlıq dövründə su ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsilə, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün davamlı su təminatında mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı, sənaye, nəqliyyat, turizm kimi sahələrin fəaliyyəti birbaşa olaraq su təchizatından asılı olduğu üçün hidrotexniki qurğuların səmərəli idarə edilməsi bu sahələrin sabitliyinə və ümumi iqtisadi inkişafın dayanıqlılığına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Hər bir ölkədə hidrotexniki qurğuların səmərəli fəaliyyəti kənd təsərrüfatının inkişafına birbaşa təsir göstərir. Bu cür səmərəli fəaliyyətin nəticəsi ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə gətirib çıxarır. Çünki su ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi, suvarma normaları əsasında suyun paylanması və su təchizatının təmin edilməsi kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının artması və yerli istehsalın inkişafına səbəb olur. Bu isə sabit ərzaq təminatına və ərzaq məhsulları idxalının azalmasına təsir göstərir.

Dayanıqlı inkişaf məqsədlərindən biri olan “Sənaye, innovasiya və infrastruktur” güclü infrastrukturun yaradılması, dayanıqlı sənayeləşmə və innovasiyaların inkişafını hədəfləyir [11]. İqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici sahələrindən hesab olunan sənayenin inkişafı birbaşa olaraq enerji və su təchizatından asılıdır. Bunun əsasında isə hidrotexniki qurğuların səmərəli fəaliyyəti dayanır. Çünki Su Elektrik Stansiyaları (SES) vasitəsilə istehsal olunan enerji, sənaye üçün davamlı enerji təminatı yaradır və onun inkişafını təşviq edir. Həmçinin, SES vasitəsilə bərpa olunan enerji istehsalı ölkənin ənənəvi enerji resurslarından asılılığın azaldılmasına və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə mühüm təsir göstərir.

Sənayedə emal, təmizləmə, soyutma və s. kimi müxtəlif proseslər birbaşa olaraq su təchizatından asılıdır. Bu baxımdan sabit su təchizatının təmin edilməsi sənayenin fasiləsizliyinə təminat verir. İnkişaf etmiş hidrotexniki infrastrukturun mövcudluğu sənaye klasterlərinin formalaşmasına kömək etməklə, regional inkişafa və məşğulluğun təmin edilməsinə, həmçinin xarici sərmayələrin cəlb edilməsinə təsir göstərir.

Hidrotexniki qurğular su nəqliyyatı, turizm, ticarət kimi sahələrin inkişafında əsas infrastruktur rolunu oynayır. Bu infraqurğulara daxil olan qurğular vasitəsilə yaradılmış daxili su yolları, nəqliyyat və ticarətin asanlaşmasına gətirib çıxarır. Daha qənaətli və ekoloji cəhətdən təmiz nəqliyyat vasitəsi hesab olunan çaylar və kanallar vasitəsilə yüklərin daşınması ticarəti stimullaşdırmaqla regional və qlobal bazarlarda rəqabətin yüksəlməsinə və iqtisadi artıma təkan verir.

Su nəqliyyatı digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə daha qənaətli enerji sərfiyyatı və aşağı karbon emissiyası ilə tanınır. Su nəqliyyatı vasitələri yük vahidinə nisbətən böyük həcmdə malları daha az yanacaq sərf etməklə daşıyır. Bu isə öz növbəsində həm davamlı ticarətin təşviqinə, həm də ekoloji balansın qorunmasına mühüm təsir göstərir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında hidrotexniki qurğular mühüm rol oynayır. Ölkədə mövcud su ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi və istifadəsini təmin edən mühüm hidrotexniki infrastruktur obyektləri mövcuddur. Bu cür infrastrukturun mövcudluğu iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin fəaliyyətinin əsasını təşkil etməklə yanaşı, regional əlaqələrin inkişafı və ekoloji dayanıqlığın təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda əsas hidrotexniki infrastruktur obyektlərinə aşağıdakıları aid edə bilərik:

- Su Elektrik Stansiyaları;
- su anbarları;
- limanları;
- bəndləri;
- daxili su yolları;
- daşqınlara nəzarət sistemləri;
- suvarma infraqurğuları;
- naviqasiya vasitələri;
- sahil mühafizə strukturları və s.

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq edilmişdir. Bu strateji inkişaf xəritəsinin əsasını davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf, sosial tərəqqi və milli rifah halının yüksəldilməsi təşkil edir. Xalqımızın möhtəşəm qələbəsi ilə torpaqlarımızın işğaldan azad olunması bu ərəzələrin ölkənin sosial-iqtisadi həyatına reintegrasiyasını ön xəttə çəkdi. İnkişaf proqramında ərəzi bütövlüyümüzün təmin edilməsindən sonrakı onillik ərəzində ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, yüksək sosial rifah cəmiyyətinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayacaq

əsas prioritet və məqsədlər müəyyən olunmuşdur. Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərə aşağıdakılar aiddir:

1. dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi [2].

Davamlı və dayanıqlı inkişafın əsasında sosial, iqtisadi və ekoloji tarazlığın təmin olunması dayanır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də qeyd olunan beşinci prioritet məhz Azərbaycanın “Yaşıl artım” ölkəsinə çevrilməsini hədəfləyir. Bu prioritet daxilində isə əsas iki məqsədin reallaşması nəzərdə tutulur:

- yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit;
- yaşıl enerji məkanı [2].

Yaşıl enerji məkanının əsasını bərpa olunan alternativ enerji istehsalı və ondan səmərəli istifadə olunması təşkil edir. Bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi enerji təchizatında rolunun artırılması Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi enerji təhlükəsizliyi siyasətinin əsas hədəflərindən hesab olunur. 2030-cu ilə qədər Azərbaycanda elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerjinin xüsusi çəkisinin 30 faizə çatdırılması və iqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiq edilməsi “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də əsas məqsəd olaraq qəbul edilmişdir[2].

Cədvəl

Ümumi enerji təchizatında enerji növlərindən istifadə, faizlə [1, səh.21]

	2008	2010	2012	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Maye yanacağıın ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi	28,8	27,6	31,5	29,7	32,7	30,5	28,2	29,7	30,2
Qaz yanacağıın ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi	69,2	69,3	66,6	68,3	65,5	67,9	70,5	69,0	68,4
Hidroenerjinin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi	1,3	2,3	1,1	0,9	1,0	0,8	0,5	0,6	0,7
Bərk yanacağıın ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
Biokütlə və tullantıların ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi,	0,6	0,7	0,7	1,0	0,7	0,7	0,7	0,6	0,5
Digər bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi,	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi	1,9	3,1	1,8	1,9	1,8	1,6	1,3	1,3	1,3

Yuxarıdakı cədvəl məlumatlarına nəzər saldıqda aydın olur ki, ötən illər ərzində ölkədə enerji təchizatında qaz və maye yanacağı kimi ənənəvi enerji resursları üstün rola malik olmuşdur. Bərpa olunan mənbələrdən enerji təchizatının ümumi enerji təchizatında xüsusi çəkisi isə yüksək olmamışdır. Belə ki, 2008-ci ildə bu göstərici 1,9 %, 2010-cu ildə 1,8%, 2015-ci ildə 1,9%, 2018-ci ildə 1,8%, 2022-ci ildə isə 1,3%-ə bərabər olmuşdur. Bərpa olunan enerji mənbələrinin ümumi enerji təchizatında rolunun artırılması enerji xərclərinə qənaətə səbəb olmaqla, iqtisadi subyektlərin maliyyə yükünün azaldılmasına, həmçinin müxtəlif sektorlarda innovasiyaları təşviq etməklə iqtisadi rəqabətin yüksəldilməsi və texnoloji tərəqqiyə təkan verir. Bu isə öz növbəsində enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və yüksək keyfiyyətli ekoloji mühitin yaradılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

“Sərfəli və təmiz enerji” DİM-in əsas məqsədlərindən olmaqla təmiz, sərfəli və dayanıqlı enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsini hədəfləyir [11]. Təmiz enerji mənbəyi kimi hidroenerji

resursları hər bir ölkənin enerji təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsinə mühüm töhfə verməklə davamlı iqtisadi inkişafda çoxşaxəli rol oynayır. Azərbaycanda da enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində hidroenergetik potensialdan geniş istifadə olunur. Ötən dövr ərzində bərpa olunan enerji resursları sırasında məhz hidroenerji daha yüksək çəkiyə malik olmuşdur (bax: cədvəl 1.). Ölkədə Mingəçevir SES, Şəmkir SES, Yenikənd SES, Taxtakörpü SES, Şəmkirçay SES, Suqovuşan SES, Göyçay SES və s. kimi enerji təminatında mühüm rol oynayan Su Elektrik Stansiyaları mövcuddur.

Mingəçevir şəhəri yaxınlığında, Kür çayı üzərində quraşdırılan 424 MVt gücə malik olan Mingəçevir SES-i ölkənin enerji təminatında yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Azərbaycanın hidroenerji təminatında mühüm rol oynayan Şəmkir SES-nin gücü isə 380 MVt-a bərabərdir [8]. Ölkədə mövcud olan SES-lər enerji mənbələrinin şaxələndirilməsinə və iqtisadi sektorların enerji təminatına, atmosfərə atılan istixana qazları emissiyasının azaldılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Su anbarları dayanıqlı su təchizatının təmin edilməsi, müxtəlif sektorlar üzrə iqtisadi fəaliyyətin dəstəklənməsi, elektrik enerjisi təchizatı, ətraf mühitin qorunması, su axınının tənzimlənməsi kimi mühüm məsələlərdə rol oynayan əsas hidrotexniki qurğulardan biri hesab olunur. 1953-cü ildə istismara verilən Mingəçevir su anbarı Azərbaycanın ən böyük süni gölü və su anbarı olmaqla, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır [5, səh.30]. Mingəçevir su anbarı:

- ölkə əhalisinin təmiz suya olan tələbatının ödənilməsində;
- kənd təsərrüfatı, sənaye kimi iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının su təchizatında;
- bərpa olunan enerji mənbəyi kimi hidroenerji istehsalında;
- istirahət imkanları və gözəl mənzərəsi ilə turizmin inkişafında;
- sel və daşqınlar zamanı su axınının tənzimlənməsində mühüm rol oynayan strateji əhəmiyyətli hidrotexniki infrastruktur hesab olunur.

Ölkənin iqtisadi inkişafında, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi və ekoloji dayanıqlılığın artırılmasında əsas rol oynayan Mingəçevir su anbarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və strateji idarə olunması mühüm məsələ olmaqla daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə su təchizatının təmin edilməsi məqsədilə hidrotexniki infrastrukturun bərpası və yenidən qurulması istiqamətində bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Qəzalı vəziyyətdə olan su anbarları, magistral su kəmərləri, artezian quyularının təmiri və bərpası həyata keçirilir. Qarabağ bölgəsinin su təchizatında mühüm rol oynayan Suqovuşan su anbarı və ondan çıxan magistral su kanalında, həmçinin “Xaçınçay”, “Köndələnçay-1”, “Köndələnçay-2”, “Köndələnçay-3” kimi su anbarlarında əsaslı təmir işləri aparılır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və enerji infrastrukturunun formalaşdırılması məqsədilə 20.2 MVt gücündə olan dörd SES (“Güləbird” SES, “Suqovuşan-1” KSES, “Suqovuşan-2” KSES, “Kəlbəcər-1” KSES) bərpa edilərək istismara verilmişdir. Bu proseslər davamlı xarakter daşımaqla 27 MVt gücündə daha 5 SES-in istismara verilməsi planlaşdırılır [8]. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə hidrotexniki infrastrukturun bərpası və yenidən qurulması istiqamətində aparılan tədbirlər bu ərazilərin milli iqtisadiyyata sürətli inteqrasiyası, dayanıqlı inkişafının təmin olunması və ekoloji tarazlığın bərpasında əhəmiyyətli dərəcədə təsirli olacaqdır.

Qiymətli sərvət olan suyun gələcək nəsillər üçün qorunması və ondan istifadə imkanlarının məhdudlaşmaması üçün hidrotexniki qurğuların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və mühafizəsi olduqca mühümdür. Azərbaycanda da hidrotexniki qurğuların mühafizəsi ölkənin təhlükəsizliyi baxımından strateji vacib məsələ hesab olunur və qanunvericilik aktlarında öz əksini tapır. 2002-ci il 27 dekabr tarixində qəbul olunan “Hidrotexniki qurğuların təhlükəsizliyi haqqında qanun”da hidrotexniki qurğuların təhlükəsizliyinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydalarını müəyyən edilmişdir [3]. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə yeni yaradılan Azərbaycan Dövlət Su Ehtiyatları Agentliyinin əsas vəzifələri sırasına məhz hidrotexniki qurğuların mühafizəsi və monitorinqinin həyata keçirilməsi daxildir.

Ölkəmiz üçün əsas strateji obyektlərdən olan Mingəçevir su anbarı və Mingəçevir SES-nin həm havadan, həm də qurudan mühafizəsi çox önəmlidir. Burada istər terror və təxribat xarakterli, istərsə də təbii fəlakətlərə bağlı hər hansı bir hadisənin baş verməsi ölkə üçün ən böyük təhlükə

hesab oluna bilər. Mingəçevir su anbarının hava hücumundan müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə ən müasir hərbi-texniki müdafiə vasitələrindən istifadə olunur. Həmçinin qurudan mühafizəsi və kənar müdaxilələrdən qorunması məqsədilə güclü təhlükəsizlik sistemi yaradılmışdır. Bunlarla yanaşı su anbarı seysmik ərazidə yerləşdiyi üçün burada seysmik nəzarət sistemi yaradılmalı və suyun səviyyəsinə daima nəzarət edilməlidir.

Hidrotexniki qurğularla bağlı qeyd olunan təhlükələrdə yanaşı, nəzərə alınmalı olan çox böyük təhlükə də vardır. Bu hidrotexniki qurğuların, xüsusilə də su anbarlarının metal-konstruksiyalarının korroziyası ilə bağlı təhlükədir. Suyun kimyəvi tərkibi, turşuluq səviyyəsi, suda həll olmuş oksigenin miqdarı, temperatur və s. kimi korroziyaya təsir göstərən faktorlar vardır ki, onların daim monitorinqi həyata keçirilməlidir. AMEA Kataliz və *Qeyri-üzvi Kimya* İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən son illərdə ölkədə mövcud hidrotexniki qurğuların, xüsusən də su anbarlarının metal-konstruksiyalarının korroziyası bağlı mütəmadi monitorinq və elmi-tədqiqatlar işləri aparılır [6]. Bu prosesin davamı olaraq katod mühafizə sistemlərinin formalaşdırılması və davamlı olaraq nəzarət və monitorinqlərin aparılması məqsədilə Azərbaycan Dövlət Su Ehtiyatları Agentliyinin nəzdində “Hidrotexniki qurğuların korroziyadan mühafizə xidməti” nin yaradılması olduqca vacib dövlət tədbiri hesab oluna bilər.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, su ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsi, ekoloji tarazlığın qorunması, təmiz və davamlı enerji təminatı, iqtisadi sektorların inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə təsirlidir. Azərbaycanda da hidrotexniki qurğuların səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi bir çox iqtisadi, sosial və ekoloji problemlərin həllində əhəmiyyətli rol oynamaqla, ölkənin davamlı və dayanıqlı inkişafına böyük töhfə verəcəkdir. Hidrotexniki qurğuların davamlı fəaliyyətinin təmin edilməsi, ən müasir vasitələrlə əvəz olunması və yenilənməsi yüksək maliyyə xərcləri tələb edir. Bu baxımdan dövlət-özəl sektorları arasında tərəfdaşlıq imkanları dəstəklənməlidir. Dövlət büdcəsi üzərinə düşən maliyyə yükünün azaldılması və risklərin bölüşdürülməsi məqsədilə özəl sərmayələrin cəlb edilməsi istiqamətində vergi güzəştləri, tarif tənzimlənmələri və s. kimi təşviq mexanizmlərinin həyata keçirilməsi müsbət nəticələr verə bilər. Gələcək nəsillər üçün möhkəm gələcəyin təmin edilməsində hidrotexniki infrastruktur obyektlərinin vacib rolu dərk olunmalı və diqqətdən kənar qalmamalıdır.

Pərvin Verdiyeva

Hidrotexniki qurğuların ölkənin davamlı iqtisadi inkişafında rolu

Xülasə

Bu məqalədə ölkədə mövcud olan hidrotexniki qurğuların normal fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqə araşdırılır. Hidrotexniki qurğular sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində, ekoloji dayanıqlılığın qorunması və iqtisadi artımın sürətlənməsində əhəmiyyətli dərəcədə rol oynayır. Göstərilir ki, müasir dünyamızda hər bir ölkədə mövcud hidrotexniki qurğular sənaye, kənd təsərrüfatı, turizm, nəqliyyat kimi sahələrin inkişafına, bərpa olunan enerji istehsalına, içməli su ehtiyatlarının təmin edilməsinə, ətraf mühitin qorunması və ekoloji fəlakətlərin qarşısının alınmasına təsir göstərən əsas infrastruktur rolunu oynayır. Qeyd edilir ki, bu baxımdan onların normal fəaliyyəti və mühafizəsinin təmin edilməsi davamlı iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən hesab oluna bilər.

Парвин Вердиева

Роль гидротехнических сооружений в устойчивом экономическом развитии страны

Резюме

В данной статье рассматривается взаимосвязь между обеспечением нормальной работы существующих гидротехнических сооружений в стране и устойчивым развитием экономики. Гидротехнические сооружения играют значительную роль в обеспечении социально-экономического развития, защите экологической устойчивости и ускорении экономического роста. Показано что, в нашем современном мире существующие гидротехнические сооружения в каждой стране играют роль основной инфраструктуры,

влияющей на развитие таких сфер, как промышленность, сельское хозяйство, туризм, транспорт, производство возобновляемой энергии, обеспечение ресурсами питьевой воды, охрана окружающей среды и предотвращение экологических бедствий. Отмечается, что, в связи с этим, обеспечение их нормальной эксплуатации и защиты можно считать одним из основных условий устойчивого экономического развития.

Parvin Verdiyeva

The role of hydrotechnical facilities in the sustainable economic development of the country
Summary

This article examines the relationship between ensuring the normal operation of existing hydrotechnical facilities in the country and sustainable economic development. Hydrotechnical facilities play a significant role in ensuring socio-economic development, protecting environmental sustainability and accelerating economic growth. In our modern world, existing hydrotechnical facilities in every country play the role of the main infrastructure that affects the development of areas such as industry, agriculture, tourism, transport, renewable energy production, provision of drinking water resources, environmental protection and prevention of ecological disasters. Also noted that, in this regard, ensuring their normal operation and protection can be considered one of the main conditions of sustainable economic development.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın energetikası // Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik məcmuə. – Bakı: Rəsmi nəşr, – 2023, – 165 s.
2. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. “Hidrotexniki qurğuların təhlükəsizliyi” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 27 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
4. İmanov, F.Ə. Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi / F.Ə. İmanov, A.B. Ələkbərov. – Bakı: Mütərcim, - 2017, - 353 s.
5. Qarayev N.Ə. Mingəçevir su anbarının tikilmə tarixi // N.Ə. Qarayev, R.F. Rəcəbov, S.A. Abbasov. – Bakı: Su problemləri: elm və texnologiyalar. №2, Cild 4, – 2019, – s. 29 - 41.
6. Verdiyev, S.C. Hidrotexniki qurğuların istismarı şəraitində metal avadanlıqların korroziyası nəticəsində yarana biləcək fəvqəladə halların proqnozlaşdırılması // S.C. Verdiyev, H.M. Tahirli, S.M. Vəliyeva, A.S. Hüseynova, L.Ş. Sabili. Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin yaradılmasının 10 illiyinə həsr edilmiş “Fövqəladə hallar və təhlükəsiz həyat” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. - Bakı ş, 2015.,s.241-244.
7. www.e-qanun.az
8. www.minenergy.gov.az
9. www.president.az
10. www.stat.gov.az
11. www.sdgs.un.org/goals

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 20.08.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.08.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2023

CAPITALIZING ON SUSTAINABILITY: GREEN INVESTMENTS AND OTHER QUESTIONS

Isgandarbay Huseynov

Azerbaijan state Oil and Industry University PhD candidate

AZ1010, Baku city, 183 Nizami St, Baku

email: isgandarbay@gmail.com

Key words: green economy, renewable energy, energy security.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, bərpa olunan enerji, enerji təhlükəsizliyi.

Ключевые слова: зеленая экономика, возобновляемая энергетика, энергетическая безопасность.

In the second half of the twentieth century, the global economy experienced rapid expansion, bringing forth global-scale issues that posed threats to humanity's very existence. As outlined in the Millennium Ecosystem Assessment, which was conducted in 2005 under the United Nations' initiative, it was stated that "during the latter half of the twentieth century, human activities had a more profound impact on the world's ecosystems than any other period in human history. Approximately 60% of the world's ecosystem services are presently deteriorating or being utilized in an unsustainable manner". During thousand years, humans have developed a "brown" economy, involving an increasing number of resources in economic activities, and generating growing volumes of emissions. The explosive growth of the population and the increasing anthropogenic pressure on all the planet's systems, resource depletion, and environmental degradation have raised the question for humanity about the necessity of forming a new paradigm for the growth of the global economy. Over the past three decades, humanity has formulated its development concept for the 21st century, primarily based on the paradigm of sustainable development. The concept of sustainable development is a paradigm of balanced, self-sustaining growth achieved through interconnected attainment of ecological, social, and economic goals.

The concept of sustainable development was proposed in 1987 in the report "Our Common Future," prepared by the United Nations World Commission on Environment and Development. In 1992, the concept of sustainable development received international approval at the United Nations Conference on Environment and Development (Earth Summit) in Rio de Janeiro. Sustainable development refers to a form of development where the satisfaction of the needs of current generations occurs without compromising the ability of future generations to meet their own needs.

The green economy is an intensive type of economy that involves increasing the efficiency of utilizing existing resources, developing and using fundamentally new environmentally friendly technologies to create material goods, and transitioning to a closed-loop economy to minimize waste – also known as circular economy or cyclic economy.

The emergence of the green economy places fundamentally new organizational and technological demands not only on environmental conservation but also on the functioning of many sectors of the economy, altering the conditions of their operations. The transition to green growth has a significant and ongoing impact, including on international trade, creating new conditions, challenges, and opportunities for its realization.

In the broadest sense, a "green economy" is an economy oriented towards increasing the well-being of the population, social justice, intergenerational equity, and economic growth, while simultaneously significantly reducing the risks of degradation and destruction of natural ecosystems and enhancing the resource sustainability of the global economy.

The concept of the green economy encompasses the same three core components as the concept of sustainable development: economic growth, social development, and environmental protection. Therefore, environmental protection, while being a fundamental characteristic of the green economy, is not its sole defining feature. Equally important is the creation of conditions to support economic growth and social development in countries and regions worldwide.

Ensuring social justice and equal access to economic growth for all members of society is a crucial condition for sustaining overall economic development. It's important to note that the task of ensuring inclusive development holds equal importance at both the national and global levels.

Below there is the list of priorities for economic transformation related to green economy:

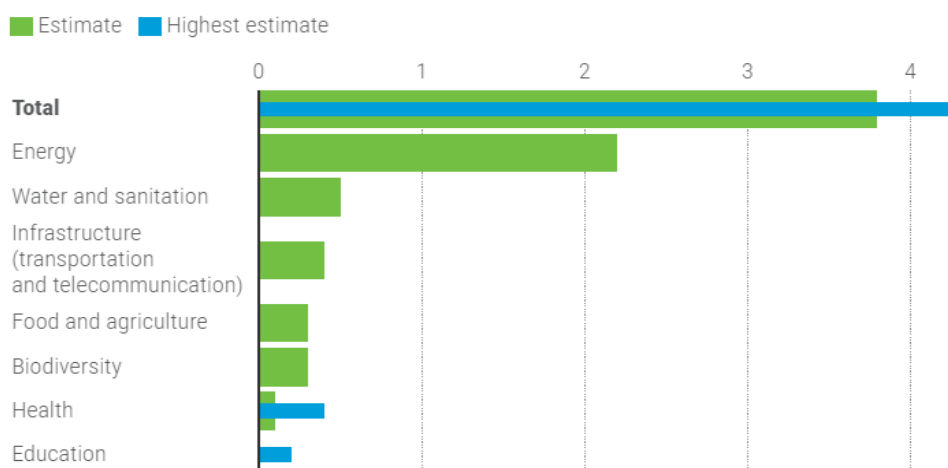
1. Rational use of natural resources, maintenance, and restoration of natural capital.
2. Reduction of resource intensity in production and increased resource and energy efficiency.
3. Use of renewable energy sources and the expansion of low-carbon technologies to replace fossil fuels.
4. Improvement of waste management systems.
5. Expansion of green building practices.
6. Development of green transportation and transitioning to low-carbon mobility.
7. Implementation of organic farming in agriculture.
8. Production of environmentally friendly products, including consumer goods.
9. Promotion of responsible behavior among urban residents.
10. Eradication of poverty, creation of new job opportunities, and enhancement of social justice.

Indeed, transitioning the energy sector is a complex and challenging task. Currently, up to 90% of energy production relies on traditional technologies. Even if the costs of renewable energy technologies become competitive with traditional sources, substantial transformations of this magnitude will still take a significant amount of time. Transitioning to a more sustainable and renewable energy mix is a long-term process that involves infrastructure development, policy changes, and the gradual replacement of existing energy sources with cleaner alternatives. It's important for governments, industries, and societies to work together to facilitate this transition and address the challenges associated with it.

The transition to green technologies indeed requires significant financial investments from any country, and expert estimates can vary widely. For example, according to Bloomberg, a total investment of \$12.1 trillion USD over 25 years (until 2040) is needed to achieve the goals of the Paris Climate Agreement. Specifically, the European Union plans to accumulate around 1 trillion euros for the implementation of its transition to a green economy over the next decade. These investments are crucial for supporting the development and deployment of clean energy sources, sustainable infrastructure, and technologies aimed at reducing carbon emissions and mitigating the impacts of climate change. International cooperation and funding mechanisms are also essential in achieving these ambitious goals.

A set of global goals adopted by United Nations member states as part of the 2030 Agenda for Sustainable Development in September 2015. The SDGs are a universal call to action to end poverty, protect the planet, and ensure prosperity for all by 2030. They consist of 17 goals and 169 specific targets that cover a wide range of social, economic, and environmental issues. The SDGs aim to address some of the world's most pressing challenges, including poverty, inequality, climate change, environmental degradation, peace, and justice.

The estimated annual investment gap to reach the SDGs by 2030 is the amount of additional financial resources needed each year to make progress towards achieving these goals. This gap includes investments in various sectors such as education, healthcare, clean energy, infrastructure, and more, to meet the specific targets set out in each of the 17 SDGs. The exact amount required varies by country and region, and it's often a subject of analysis and discussion by international organizations, governments, and development agencies to mobilize the necessary funding to achieve the SDGs by the target year of 2030. Estimated annual investment gap to reach the SDGs by 2030 is indicated on the picture 1.

Picture 1. Estimated annual investment gap to reach the SDGs by 2030, total and per sector, capital expenditure, trillions of US dollars.

International private investment projects for sustainable development are growing and playing an important role in the transition to a green economy. Dynamics of growth in percentage equivalent indicated on pic 2.

	2021–2022	2015–2022
Infrastructure		
Transport infrastructure, power generation and distribution (except renewables), telecommunication	+26%	+16%
Renewable energy		
Installations for renewable energy generation, all sources	+8%	+21%
WASH		
Provision of water and sanitation to industry and households	+20%	+13%
Agrifood systems		
Agricultural production and processes; fertilizers, pesticides and other chemicals; R&D; technology	+6%	-19%
Health and education		
Hospital facilities, school buildings and other infrastructure for service delivery	+8%	+11%

Picture 2. Change in number of projects, 2021–2022 and 2015–2022, per cent.

Although investments in renewable energy have nearly tripled since the adoption of the Paris Agreement in 2015, most of these funds have been directed towards developed countries. In contrast, developing nations require approximately \$1.7 trillion annually for investments in renewable energy, including infrastructure like power grids, transmission lines, and energy storage. However, in 2022, these countries only managed to attract approximately \$544 billion in investments. The Investment report 2023 highlights that over 30 developing countries have yet to secure significant international investment for renewable energy projects. Furthermore, in most of the top 10 developing countries receiving international investments in renewable energy, these investments represent only a fraction of their total foreign direct investment (FDI), ranging from one-tenth to one-third.

One of the major obstacles to energy investments in developing countries is the high cost of capital, as they are often perceived as riskier investments. Establishing partnerships involving international investors, the public sector, and multilateral financial institutions can significantly lower the cost of capital. For instance, involving international investors can reduce the spread on debt finance by 8%, while the inclusion of multilateral development banks (MDBs) can lower it by

10%. Combining both international investors and MDBs with governments in public-private partnerships can reduce the cost of capital by as much as 40%.

Reducing the cost of capital in energy investments for developing countries is of paramount importance for several compelling reasons:

1. **Accelerating Sustainable Development:** Many developing nations face acute energy challenges, from insufficient power generation to unreliable grids. Lowering the cost of capital enables these countries to deploy clean and sustainable energy solutions more rapidly, such as renewable energy projects and grid improvements. This, in turn, accelerates progress towards their sustainable development goals, including access to affordable and reliable energy.
2. **Mitigating Climate Change:** Accessible financing options at lower costs are instrumental in promoting green energy projects. By making renewable energy investments more affordable, countries can shift away from fossil fuels more quickly, thus reducing greenhouse gas emissions and contributing to global climate change mitigation efforts.
3. **Attracting Investments:** Lowering the cost of capital makes investments in developing countries more attractive to international investors. When perceived risks are minimized through partnerships with public sectors and multilateral financial institutions, it fosters confidence among investors, leading to increased capital inflow. This, in turn, stimulates economic growth and job creation in these regions.
4. **Enhancing Energy Security:** Diversifying energy sources and improving energy infrastructure is crucial for energy security. By reducing the cost of capital, developing countries can make strides in securing their energy supply, reducing vulnerability to energy crises, and ensuring the reliable provision of power for their populations and industries.
5. **Alleviating Poverty:** Access to affordable, reliable energy is a fundamental driver of economic development and poverty reduction. Lowering the cost of capital allows developing countries to invest in energy projects that provide electricity to remote and underserved areas, improving living conditions, educational opportunities, and economic prospects for their citizens.
6. **Fostering International Collaboration:** Partnerships involving international investors, public sectors, and multilateral financial institutions promote collaboration on a global scale. Such collaborations not only facilitate access to capital but also enable the sharing of knowledge, best practices, and technological advancements, ultimately benefiting both developing and developed nations.

In conclusion, lowering the cost of capital for energy investments in developing countries is a strategic imperative with far-reaching positive impacts. It aligns with sustainable development goals, aids in mitigating climate change, attracts investments, enhances energy security, alleviates poverty, and fosters international cooperation, ultimately contributing to a more equitable and sustainable world.

The green economy would require quantitative data related to the factors mentioned, such as the cost of capital, investment amounts, and possibly other variables that impact the transition to a green economy in developing countries.

Below, there is a hypothetical example of a regression model that you could use if you had relevant data.

Hypothetical linear Regression Model for Green Economy Investments:

Let's say we want to model the factors influencing the amount of green economy investments in developing countries. We might have the following model:

$$Y (\text{Green Economy Investments}) = \beta_0 + \beta_1 * \text{Cost of Capital} + \beta_2 * \text{Risk Assessment} + \varepsilon$$

Where:

- Y represents the amount of green economy investments.
- Cost of Capital is the cost associated with obtaining capital for green investments.

- Risk Assessment is a measure of the perceived risk associated with investing in green projects.
- β_0 is the intercept (constant).
- β_1 and β_2 are the coefficients for Cost of Capital and Risk Assessment, respectively.
- ε is the error term.

Null and Alternative Hypotheses:

Null Hypothesis (H0):

- H0: $\beta_1 = 0$ (The cost of capital has no significant impact on green economy investments).
- H0: $\beta_2 = 0$ (Risk assessment has no significant impact on green economy investments).

Alternative Hypothesis (H1):

- H1 (for at least one of the independent variables is significant):
- $\beta_1 \neq 0$ (The cost of capital has a significant impact on green economy investments).
- $\beta_2 \neq 0$ (Risk assessment has a significant impact on green economy investments).

To test these hypotheses, you would need to collect data on green economy investments, the cost of capital, risk assessments, and possibly other relevant factors for a sample of developing countries. You could then use statistical software to estimate the coefficients (β_1 and β_2) and their significance levels.

Please note that this is a simplified hypothetical model, and the real-world relationships can be much more complex. The model would need to be adjusted and validated based on the actual data and research objectives.

In conclusion, understanding the significance of the green economy and its role in the global context is crucial for addressing pressing challenges related to sustainable development, climate change mitigation, economic growth, and social equity. The green economy represents a paradigm shift that goes beyond environmental conservation, emphasizing the need to balance economic prosperity with environmental preservation.

One of the major obstacles to green economy investments in developing countries is the high cost of capital, as these regions are often perceived as riskier for investment. However, establishing partnerships involving international investors, the public sector, and multilateral financial institutions can significantly lower the cost of capital. This is of paramount importance for several reasons:

1. **Accelerating Sustainable Development:** Reduced capital costs enable the rapid deployment of clean and sustainable energy solutions and infrastructure improvements, aligning with sustainable development goals.
2. **Mitigating Climate Change:** Affordable financing promotes green energy projects, facilitating the shift away from fossil fuels and contributing to global climate change mitigation efforts.
3. **Attracting Investments:** Lower costs make developing countries more attractive to international investors, stimulating economic growth and job creation.
4. **Enhancing Energy Security:** Diversifying energy sources and infrastructure improves energy security and reduces vulnerability to energy crises.
5. **Alleviating Poverty:** Access to affordable, reliable energy is fundamental for economic development and poverty reduction, particularly in underserved areas.
6. **Fostering International Collaboration:** Partnerships encourage global collaboration, knowledge sharing, and technological advancements, benefiting both developing and developed nations.

In summary, reducing the cost of capital for green economy investments in developing countries is a strategic imperative with multifaceted benefits. It not only aids in environmental preservation but also supports economic development, poverty reduction, and global sustainability efforts. By addressing the high cost of capital through collaborative partnerships, we can help pave the way for a more equitable and sustainable future for all

Hüseynov İsgəndərbəy
Dayanıqlı inkişafdan faydalanma: yaşıl İnvestisiyalar və digər məsələlər
Xülasə

Məqalədə yaşıl iqtisadiyyatın qlobal problemlərin həllində, xüsusilə, ətraf mühit və dayanıqlı inkişaf sahəsində mühüm əhəmiyyəti vurğulanır. Dayanıqlı inkişafın zəruriliyi və transformasiya dəyişikliyi prosesində yaşıl iqtisadiyyata keçidin oynadığı mühüm rolunu vurğulanır.

Məqalədə həmçinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin üzləşdiyi unikal problemlərin və yaşıl iqtisadiyyata sərfəli investisiyaların təmin edilməsinin vacibliyi qeyd olunur.

Гусейнов Искендербек

Извлечение выгоды из устойчивого развития: зеленые инвестиции и другие вопросы
Резюме

В статье подчеркивается чрезвычайная важность зеленой экономики в решении насущных глобальных проблем, особенно в сфере окружающей среды и устойчивого развития. Также подчеркивается неотложная необходимость в устойчивом развитии и решающая роль, которую переход к зеленой экономике играет в процессе трансформационных изменений.

Освещаются уникальные трудности, с которыми сталкиваются развивающиеся страны, подчеркивается необходимость в обеспечении доступных инвестиций в зеленую экономику.

Huseynov Isgandarbay

Capitalizing on sustainability: green investments and other questions
Summary

In the article highlights the important importance of the green economy in solving global problems, especially in the field of environment and sustainable development. The need for Sustainable Development and the important role played by the transition to a green economy in the process of transformational change are emphasized. The article also highlights the unique challenges facing developing countries and the importance of ensuring profitable investments in the green economy.

Literature

1. Зеленая экономика и ее влияние на экономическое развитие в XXI веке. Елена Борисовна Рогатных, Марина Александровна Сердунь. Формирование «зеленой» экономики и устойчивость развития страны и регионов, Е.А. Лясковская, К.А. Григорьева
2. Торговля и зелёная экономика. Руководство. Третье издание. Программа ООН по окружающей среде и Международный институт устойчивого развития. 2014 URL: <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/14873/>
3. Торговля и зелёная экономика. Руководство. Третье издание. Программа ООН по окружающей среде и Международный институт устойчивого развития. 2014 URL: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/14873/trade_GE_handbook_RU.pdf?sequence=9&isAllowed=y, стр.8
5. Financing the green transition: The European Green Deal Investment Plan and Just Transition Mechanism URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_17 6. <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2023>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.10.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur:

UOT: 338.24.01

DOI: 10.338.70/2413-6557-2023-10-4-49-56

BÖYÜK VERİLƏNLƏR - ELM VƏ TƏHSİLİN İNKİŞAFINDA YENİ STATİSTİK YANAŞMA KİMİ

Ramiz Cavadov

*Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Tətbiqi iqtisadiyyat kafedrasının dosenti i.ü.f.d,
AZ1025, Bakı şəhəri, Nəcəfqulu Rəfiyev küçəsi
e-poçt: ramizjavad@gmail.com*

Açar sözlər: Big data, qanunauyğunluq, statistika, texnologiya, elm, təhsil

Ключевые слова: Большие данные, закономерность, статистика, технологии, наука, образование

Keywords: Big data, lawfulness, statistics, technology, science, education

Məlumatların daha operativ əldə edilməsi və işlənməsi baxımından statistik tədqiqatlarda seçmə metodundan çox geniş istifadə olunur. Lakin statistikanın problemlərindən biri kiçik həcmli seçmələr (nümunələr) üzrə etibarsız nəticələrin ortaya çıxmasıdır. Bu nöqtəyi nəzərdən Böyük verilənlər (Big Data) statistikanı daha etibarlı etməyə kömək edir.

Hazırda biz Big Data dövründə yaşayırıq. Dünyanın müxtəlif resurslarında hər gün istehsal olunan və toplanan məlumatların sürəti və həcmi bu məlumatların elmdə istifadəsi üçün böyük potensial yaradır.

Böyük sistemlər tərəfindən yaradılan və tez toplanan məlumat dəstləri böyük verilənlərdir. Hazırda böyük verilənlərin həcmi petabaytlarla (milyonlarla gigabaytlarla) ölçülür. Ancaq ölçü yeganə xüsusiyyət deyil. Belə məlumatlar adətən müxtəlif formatlarda təqdim olunur, strukturu olmayan və səhv və ya aidiyyəti olmayan məlumatları ehtiva edə bilər. Məsələn, bütün 3 milyarda yaxın Facebook istifadəçisinin şəxsi məlumatlarını toplasaq belə, bu verilənlər bazasını Big Data adlandırmaq olmaz. Verilənlər bazasının ölçüsünə baxmayaraq, oradakı məlumatlar bircinsli və strukturlaşdırılmış olacaq və onu təhlil etmək çətin olmayacaq. Eyni zamanda, çoxlu sayda istifadəçinin smartfon ekranında keçidlərə kliklər, bəyənmələr və toxunuşlar haqqında məlumatları Big Data-dır. Belə məlumatlar həddən artıq çoxdur, tətbiqdə hər yeni seansla toplanır və standart metodlarla təhlil edilə bilməz.

1.Data mining qanunauyğunluqların axtarışı prosesində

Məlumat Elmində (Data Science) böyük verilənlər daxilindəki nümunələri tapmaq və şirkət və ya sistemin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə istifadə və təhlil edilir. Məsələn, sosial şəbəkələrdə böyük məlumatların təhlili reklamın istifadəçilər üçün daha uyğun olmasına kömək edir. Təcrübədə böyük verilənlərlə işləyərkən Data Science siklinin mərhələlərindən biri kimi Data Mining istifadə olunur [2]. Cəmiyyətdə baş verən çoxsaylı mürəkkəb xarakterli hadisə və proseslərin inkişaf qanunauyğunluqlarının axtarışında və müəyyən edilməsində, yəni verilənlərin intellektual təhlili işində Data Mining metodlarının tətbiqi məqsədə uyğundur.

Böyük verilənlərdən tendensiyaların və qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsinin zəruri olduğu hər yerdə Data mining istifadə olunur. Şirkət məlumatları ilə bağlı problemlərin əksəriyyətinin həlli bu və ya digər məlumatların öyrənilməsi də data mining və onun digər metodları və ya onların kombinasiyası ilə reallaşdırılır. Məsələn, reqressiya analizindən istifadə edərək riskləri qiymətləndirmək, klasterləşdirmədən istifadə edərək müştəriləri segmentləşdirmək, məlumatlarda assosiasiyaları müəyyən etməklə tələbi proqnozlaşdırmaq mümkündür və s.

Beləliklə, Data mining verilənlərlə işləmək üçün müxtəlif üsul və texnologiyaları özündə birləşdirir. Lakin böyük verilənlərlə işləmənin bir özəlliyi var - saxlama və hesablama gücü üçün böyük həcmli yaddaşa olan ehtiyac. Böyük verilənlərin emalı üçün cihaz sistemləri Hadoop klasterləri adlanır: bu məqsədlə işlərdə Apache Hadoop alətlərindən istifadə edilir[9].

Şəkil 1. Data mining texnologiyaları

2. Rəsmi statistikada böyük verilənlərdən istifadə

Big Data rəsmi statistikadan kənar informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsasında formalaşan sosial-iqtisadi inkişaf və ətraf mühit haqqında ilkin olaraq sistemləşdirilməmiş məlumatlardır. Hazırkı dövrdə Big Data aşağıdakı xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilə bilər[13]:

- Volume - məlumatın həcmi: gündə 150 GB-dan çox;
- Velocity – verilənlər massivlərinin yığılması və işlənməsi sürəti. Böyük verilənlər müntəzəm olaraq yenilənir, ona görə də onları onlayn rejimdə emal etmək üçün ağıllı texnologiyalar lazımdır;
- Variety-məlumat növlərinin müxtəlifliyi. Məlumatlar strukturlaşdırılmış, strukturlaşdırılmamış və ya qismən strukturlaşdırılmış ola bilər. Məsələn, sosial şəbəkələrdə məlumat axını strukturlaşdırılmayıb: bu, mətn yazıları, fotoşəkillər və ya videolar ola bilər;
- Veracity – həm verilənlər toplusunun özünün, həm də onun təhlili nəticələrinin etibarlılığı;
- Variability – dəyişkənlik. Məlumat axınlarının mövsümdən və ya sosial hadisələrdən təsirlənən zirvələri və vadiləri var. Məlumat axını nə qədər qeyri-sabit və dəyişkəndirsə, onu təhlil etmək bir o qədər çətindir;
- Value - dəyər və ya əhəmiyyət. Hər hansı bir məlumat kimi, böyük verilənləri də qəbul etmək və təhlil etmək üçün sadə və ya mürəkkəb ola bilər. Sadə məlumatlara misal olaraq sosial şəbəkələrdəki yazılar, mürəkkəb məlumatlara isə bank əməliyyatlarını nümunə gətirmək olar.

Dövrümüzdə Böyük verilənlərin əsas mənbələri kimi aşağıdakılar hesab edilə bilər [15]:

- əşyaların interneti (IoT) və ona qoşulan qurğular;
- sosial şəbəkələr, bloglar və media;
- şirkət məlumatları: əməliyyatlar, mal və xidmətlərin sifarişləri, taksi səfərləri, müştəri profilləri;
- cihazların göstəriciləri: meteoroloji stansiyalar, hava və suyun tərkibinin müayinəsi, peyklərdən alınan məlumatlar;

- şəhər və ştatların statistikasını: hərəkətlər, doğum və ölümlər haqqında məlumatlar;
- tibbi məlumatlar: testlər, xəstəliklər, diaqnostik şəkillər.

Müasir hesablama sistemləri böyük məlumat dəstlərinə dərhal çıxışı təmin edir. Onları saxlamaq üçün ən güclü serverləri olan xüsusi məlumat mərkəzləri istifadə olunur. Artıq bir neçə ildir ki, dünyada rəsmi statistika ilə böyük məlumatların qarşılıqlı əlaqəsi problemi ciddi şəkildə nəzərdən keçirilir. Bu istiqamətdə işlər və layihələr həyata keçirən əsas oyunçular (aparıcı dünya mərkəzləri) qismində aşağıdakıları qeyd etmək olar [14]:

- BMT Statistika Komissiyası;
- Rəsmi Statistika Böyük Məlumatlar üzrə Qlobal İşçi Qrupu;
- BMT-nin “Qlobal Nəbz” layihəsi.

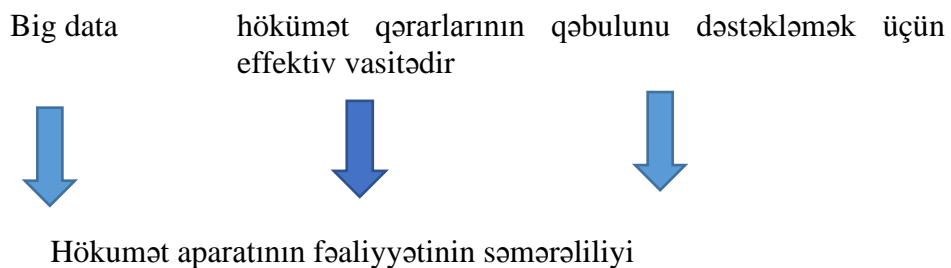
Big Data və rəsmi statistika

Böyük Məlumat Mənbələrinin Nümunələri

- GPS naviqatorları
- Peyk məlumatları
- Elektron ticarət
- İnternet sorğuları

İstifadəçi məlumatları

- Daşına bilən cihazların məlumatları
- Sosial media məlumatları

Şəkil 2. Böyük verilənlərin dəyəri və məqsədəuyğunluğu

Rəsmi statistikanın məqsədləri baxımından böyük verilənlərin strateji dəyərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı xüsusiyyətlərdən istifadə edilə bilər:

- böyük həcmdə məlumat statistikanın konkret sahələri üzrə daha ətraflı məlumat əldə etməyə kömək edə bilər;
- məlumatın dəyişmə sürətinin yüksək olması statistik qiymətləndirmələrin tezliyinin artmasına kömək edir;
- böyük verilənlərin müxtəlifliyi yeni sahələr üzrə statistik məlumatların yaradılması, rəsmi statistikada müşahidə olunmayan sahələr haqqında məlumatların əldə edilməsi üçün imkanlar açır;
- böyük verilənlərin mənşəyinin heterojenliyi ölçmənin çoxölçülülüyünə və bununla da statistik qiymətləndirmələrin etibarlılığının artmasına kömək edir.

Rəsmi statistikanın məqsədləri üçün Böyük Verilənlərdən istifadəyə misal olaraq Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin “Qiymət” şöbəsinin qiymətlər üzərində müşahidələrin aparılması və iri həcmli Supermarketlərin kassa aparatlarının skaner məlumatları əsasında istehlak qiymətləri indekslərinin (İQİ) müəyyən edilməsini misal göstərmək olar [16].

4. Böyük verilənlərdən istifadə üzrə dünya təcrübəsi

Müasir dünyada inkişaf etmiş ölkələr sosial-iqtisadi inkişaf məqsədilə Big Data-dan geniş istifadə edirlər. Misal üçün:

- Avstraliya - Big Data analitikası fəvqəladə halların nəticələrini aradan qaldırmaq üçün istifadə olunur;

- ✚ Almaniya- Bütçə vəsaitlərinə qənaət. Almaniya 2019-cu ildə bəzi vətəndaşların heç bir səbəb olmadan işsizlik müavinəti aldığını aşkar edərək, təxminən 15 milyard avro bütçəyə qaytarılıb. Belə şəxsləri aşkar etmək üçün onların bank əməliyyatlarının tranzaksiya məlumatlarından istifadə edilmişdir;
- ✚ İspaniya - “Smart Madrid” xidməti;
- ✚ Kanada – Big Data səhiyyənin inkişafı üçün istifadə olunur;
- ✚ Rusiya - vergi məlumatlarına çıxış üçün vahid informasiya məkanı və texnologiyası;
- ✚ Yaponiya – 2016-cı ilin aprel ayından Yaponiya Daxili İşlər Nazirliyi təbii fəlakətlər zamanı evakuasiya məlumatlarını vaxtında təmin etmək üçün böyük datadan istifadə edir;
- ✚ Çin – ağıllı şəhərlərin yaradılması;
- ✚ Azərbaycan – ağıllı kəndin yaradılması.Şərqi Zəngəzurda dünyada Azərbaycan modeli sayıla biləcək “ağıllı kənd” – “Ağal” yaradılıb.

21 noyabr 2023-cü il tarixində Azərbaycanda “Ağıllı kəndlər: kəndin inkişafına innovativ yanaşma” mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Bu konfransda Azərbaycanda ağıllı şəhərlər və kəndlərlə bağlı Sinqapur və Dubay konsepsiyasının irəli sürüldüyü bildirilib. Bu konsepsiyanın məqsədi biznes üçün əlçatanlığı təmin etməkdir.

Hazırda Şərqi Zəngəzurda Zəngilan rayonunda “Ağal” adlı bir “ağıllı kənd” yaradılıb. Burada yerli əhalinin geri qaytarılması prosesinə artıq başlanılıb. Ağalıda salınmış “ağıllı kənd”i dünyada Azərbaycan modeli hesab etmək olar. Bu yanaşma “ağıllı kənd”lə yaxından tanış olmuş beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri tərəfindən dəfələrlə vurğulanmış, tanınmış və nüfuzlu beynəlxalq platformalardan səslənmişdir. Ağıllı kənd (Smart Village), yerli informasiya sistemləri, məktəb, kitabxanalar, nəqliyyat, xəstəxana, hüquq-mühafizə orqanları, elektrik stansiyaları, su və tullantıların idarə edilməsi sistemləri daxil olmaqla, əmlakın idarə edilməsi üçün çoxsaylı informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inteqrasiyası üçün ümumi konsepsiyadır. Bu məlumat toplusuna əsaslanaraq, bütün cəmiyyətdə xərclərin səmərəliliyi və həyat keyfiyyəti yaxşılaşdırılır. Bunlara əsasən Ağalıda “ağıllı kənd” layihəsinin icrası beş komponent üzrə həyata keçirilib. Bunlar mənzil sektoru, istehsalat, sosial xidmətlər, ağıllı kənd təsərrüfatı və alternativ enerji sektorlarıdır.

5.Elmin inkişafında böyük verilənlərdən istifadə

Böyük verilənlərin emalı və təhlili elmi tədqiqatlar üçün dəyərli məlumat verəməklə yanaşı, elm adamlarına yeni biliklər əldə etməyə və ətrafımızdakı dünyanı daha yaxşı anlamağa imkanlar açır [8]. Böyük verilənlər elmin müxtəlif sahələrində, o cümlədən tibb, iqtisadiyyat, ekologiya, fizika, biologiya və s. Elmi tədqiqatlarda böyük verilənlərin istifadəsinə dair bəzi nümunələri nəzərdən keçirək:

1) Tibb: Müxtəlif xəstəliklər üçün yeni dərmanlar və müalicə sxemləri hazırlamaq üçün tibbi qeydlər, laboratoriya məlumatları, çəki və fiziki fəaliyyət məlumatları daxil olmaqla xəstənin sağlamlıq məlumatlarından istifadə.

2) Ekologiya: İqlim dəyişikliyi, suyun çirklənməsi və s. kimi ekoloji problemləri təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq üçün iqlim, hava, bitki örtüyü və s. üzrə məlumatlar

3) İqtisadiyyat: İqtisadi tendensiyaların proqnozlaşdırılması, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və biznes proseslərinin optimallaşdırılması üçün alışıqlar, satışlar, qiymətlər, bazar tendensiyaları və s. haqqında məlumatlardan istifadə. Məsələn, Mastercard tək cə ödəniş sistemi kimi işləmir - o, kreditləri qaytarmayan müflis kontragentləri müəyyən etməyə kömək edən məlumatları toplayır. Bu yolla Mastercard maliyyə təşkilatlarını bu kimi konturagenlərlə əməkdaşlıq etməmək haqda xəbərdarlıq edir.

4) Fizika: «Large Hadron Collider» təcrübələri kimi fizikada böyük verilənlərdən istifadə edərək təbiətin fundamental qanunlarının öyrənilməsinə təhlil etmək və bu biliklərə əsaslanaraq yeni texnologiyalar hazırlamaq.

5) Biologiya: Xəstəlik və çoxalma kimi bioloji prosesləri öyrənmək üçün genomlar və zülal strukturları haqqında məlumatlardan istifadə edilməsi yeni diaqnostika və müalicə üsullarının inkişafına imkan verir.

6. Təhsilin inkişafında böyük verilənlərdən istifadə

Təhsil sistemi davamlı olaraq ənənəvi metodlardan və proqram texnologiyalarından istifadə etməklə toplanması və qiymətləndirilməsi çətin olan əhəmiyyətli miqdarda məlumat yaradır və toplayır.

Böyük verilənlərin analitikası tədris-təlim, öyrətmə - öyrənmə texnika və texnologiyalarını təkmilləşdirə bilər. Müasir təlim-tədris prosesinin təşkilinin müşahidə olunması təcrübəsi göstərir ki, müəllim gündəlik olaraq tələbələrlə bağlı hər cür məlumatları, məsələn, davamiyyət məlumatları, imtahan nəticələri, şəxsi qiymətləri, sağlamlığı, problemləri, öyrənmə çətinlikləri, tələbənin tez-tez verdiyi sualların növləri və digər növ məlumatları alır.

Big Data öyrənməni dəyişdirmək, yanaşmaları yenidən düşünmək, problemləri azaltmaq və təhsil sisteminin özünün səmərəliliyini artırmaq üçün təcrübələri uyğunlaşdırmaq işində güclü bir vasitə ola bilər.

İnnovativ texnologiyalar elektron təhsil praktikasında inqilab edir. Böyük verilənlərin istifadəsi bu təkamül prosesində növbəti məntiqi addımdır. İndi böyük həcmli məlumatlara çıxışımız var və bunun bizə necə kömək edə biləcəyini, əlavə tədqiqatların hara getməli olduğunu və böyük verilənlərlə işləyərkən hansı potensial problem və çətinliklərin yarana biləcəyini başa düşməliyik.

Təhsildə böyük verilənlərlə işləmək təhsil sisteminin analitikası, o cümlədən fəaliyyət xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün tələbələr və təhsil mühiti haqqında nəhəng həcmli strukturlaşdırılmış və strukturlaşdırılmamış məlumatların toplanması, ölçülməsi, təhlili, saxlanması və təqdim edilməsi təhsil sisteminin inkişafı üçün yeni texnologiyadır.

Böyük verilənlərin analitikası tələbə öyrənməsini təkmilləşdirə bilər. Müəllim gündəlik olaraq tələbələrlə bağlı hər cür məlumatları, məsələn, davamiyyət məlumatları, imtahan nəticələri, şəxsi qiymətləri, sağlamlıq problemləri, öyrənmə çətinlikləri, tələbənin tez-tez verdiyi sualların növləri və digər növ məlumatları alır. Müəllim böyük verilənlərin analitik vasitələrindən istifadə edərək tədris bu məlumatları təhlil edir, öyrənmə prosesini tələbənin ehtiyaclarına uyğun olaraq düzəldir ki, bu da fərdi öyrənməyə imkan verir. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə daha çox tələbə cəlb edilməsi ilə nəticələnir və müəllimə hər bir tələbənin səviyyəsini fərdi olaraq anlamağa kömək edir, bu da tələbələrin akademik səviyyəsini yüksəltmək üçün müvafiq təlimat və əlavə resursları təmin etməyə kömək edir. Bütün bunlar böyük verilənlər texnologiyasının istifadəsi sayəsində mümkün olur.

Big data texnologiyası təhsil sisteminin bütün səviyyələrində tətbiq edildikdə təlim nəticələrini yaxşılaşdırır: tədris, öyrənmə, təhlil, idarəetmə və hesabat. Təhsildə yaradılan böyük həcmli məlumat tələbələrə rəqəmsal şəkildə daxil olmaq imkanı verən məlumatları toplamaq və kataloqlamağa imkan verir. Müəllimlər və təhsil mütəxəssisləri yeni texnoloji konsepsiyaları öyrənərək, böyük verilənlər texnologiyası şəklində qabaqcıl alətləri təqdim edərək, tələbələrini effektiv şəkildə istiqamətləndirə bilərlər. Təhsildə böyük verilənlər texnologiyasından istifadə müəllim və tələbələrə materialı tez öyrətməyə-öyrənməyə və yeni texnologiya və alətləri mənimsəməyə imkan verir.

Ali və peşə təhsili sahəsində Big data layihələri tələbələrə karyera istiqamətləndirməsində kömək edir: onlar öz qabiliyyətlərini təhlil edir və bu da onlara təhsil istiqamətini və gələcək peşəni seçməyə kömək edir. Məsələn, yaxın keçmişdə Amerikanın Austin Peay Dövlət Universitetində (APSU) kursların seçilməsi üçün tövsiyə sistemi hazırlanmışdır. Bu sistem performans məlumatlarını toplayır, "oxşar" tələbələri tapır və bunun əsasında konkret şəxs üçün kurslar seçilir. Təcrübə göstərir ki, proqnozlar 90% hallarda tələbələri qane edir. Belə təcrübə əsasında müvafiq sistemlərin yaradılması Azərbaycan universitetləri üçün də tövsiyə olunandır [5].

Rəsmi məlumatlara görə, hər il ABŞ-da 400 min tələbə universitetlərdən qovulur. Bu problemi həll etmək üçün Virginia Commonwealth Universiteti tələbələrin xaric olma məlumatlarını təhlil etdərək, risk altında olan tələbələri müəyyən edən bir alqoritm qurmuşdur. Tələbə problemlə kateqoriyaya aid olanda sistem bu barədə xəbərdarlıq edir, belə olan halda həmin tələbələrlə fərdi yanaşma həyata keçirilir, məsələn, başqa kursa köçürməyi və ya repetitordan kömək təklif edirlər. Bunun nəticəsi olaraq semestrin sonunda kursu bitirən tələbələrin sayının təxminən 16% artdığı müşahidə olunur [13].

Nəticə

Rəsmi statistikada böyük verilənlərdən istifadə məxfiliyin təmin edilməsi, işin maliyyələşdirilməsi, mütəxəssislərin və analitiklərin mövcudluğu kimi problemlərin həllilə əlaqələndirilir.

Böyük verilənlər texnologiyalarının rəsmi statistika məqsədləri üçün istifadə edilməsində əsas problemlərdən biri də bu sahədə mütəxəssis və analitiklərin çatışmazlığıdır. Dünyada rəqəmsallaşmanın və böyük verilənlərin sürətlə inkişaf etdiyini nəzərə alsaq, bu sahədə işləməyi bacaran statistik-analitik kadrların hazırlanması dövlət səviyyəsində prioritet sahəyə çevrilməlidir. Böyük verilənlər layihələri üzərində işləməyi bacaran statistik-analitiklərin hazırlanması üçün Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadiyyat Nazirliyi və ali təhsil müəssisələri arasında əlaqələrin gücləndirilməsi zərurəti kəsb edilir.

Böyük verilənlər qlobal problemlərin həllinə kömək edir - məsələn, pandemiya ilə mübarizə, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi və ekoloji böhranın qarşısının alınması və s. Big Data ağıllı şəhərlərin yaradılması və nəqliyyat problemlərinin həlli üçün yaxşı vasitədir. Böyük məlumatlar hətta hökumət səviyyəsində büdcə vəsaitlərinə qənaət etməyə kömək edir.

Yaxın gələcəkdə böyük verilənlər onlayn biznesləridən tutmuş dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində qərarların qəbulu üçün əsas alətə çevriləcək. Böyük verilənlər elm adamlarına ətrafımızdakı dünyanı öyrənmək və yeni texnologiyaları inkişaf etdirmək üçün böyük potensial imkanlar açır. Bununla belə, onların istifadəsi məlumatların işlənməsi və saxlanması, məlumatların keyfiyyəti və nəticələrin təfsiri də daxil olmaqla problemlər yarada bilər. Qeyd olunanlara rəğmən qlobal təcrübə göstərir ki, böyük verilənlərdən ədalətli istifadə yeni kəşflərə, mürəkkəb problemləri həll etməyə və insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa xidmət edə bilər.

Ramiz Cavadov

Böyük verilənlər - elm və təhsilin inkişafında yeni statistik yanaşma kimi

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, dünyanın müxtəlif resurslarında hər gün istehsal olunan və toplanan məlumatların sürəti və həcmi bu məlumatların elm, təhsil və sosial-iqtisadi hadisələrin inkişaf meyillərinin izlənməsi, dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensial yaradır. Böyük verilənlərlə işləyərkən Data Science tsiklinin mərhələlərindən biri kimi Data Mining çıxış edir. Böyük verilənlərdən tendensiyaların və qanunauyğunluqların müəyyənləşdirilməsinin zəruri olduğu hər yerdə Data mining istifadə olunur. Big Data rəsmi statistikadan kənar informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsasında formalaşan sosial-iqtisadi inkişaf və ətraf mühit haqqında ilkin olaraq sistemləşdirilməmiş məlumatlardır. Şərqi Zəngəzurdə Ağalı kəndində salınmış "ağıllı kənd"i dünyada Azərbaycan modeli hesab etmək olar. Böyük verilənlərin emalı və təhlili elmi tədqiqatlar üçün dəyərli məlumat verəməklə yanaşı, elm adamlarına yeni biliklər əldə etməyə və ətrafımızdakı dünyanı daha yaxşı anlamağa imkanlar açır. Big Data öyrənməni dəyişdirmək, yanaşmaları yenidən düşünmək, problemləri azaltmaq və təhsil sisteminin özünün səmərəliliyini artırmaq üçün təcrübələri uyğunlaşdırmaq işində güclü bir vasitə ola bilər.

Рамиз Джавадов

Большие данные – как новый статистический подход в развитии науки и образования

Резюме

В статье отмечается, что скорость и объем информации, ежедневно производимой и собираемой на различных ресурсах по всему миру, создают огромный потенциал для отслеживания, поддержки и развития критериев развития этой информации в науке, образовании и социально-экономических явлениях. При работе с большими данными Data Mining выступает одним из этапов цикла Data Science. Интеллектуальный анализ данных используется везде, где необходимо выявить тенденции и закономерности на основе больших данных. Большие данные – это изначально несистематизированная информация о социально-экономическом развитии и окружающей среде, сформированная на основе информационно-коммуникационных технологий за пределами официальной статистики. «Умное село»,

построенное в селе Агалы в Восточном Зангезуре, может считаться моделью Азербайджана в мире. Обработка и анализ больших данных не только дает ценную информацию для научных исследований, но и открывает перед учеными возможности получить новые знания и лучше понять окружающий мир. Большие данные могут стать мощным инструментом трансформации обучения, переосмысления подходов, уменьшения проблем и адаптации практик для повышения эффективности самой системы образования.

Ramiz Javadov

Big data - as a new statistical approach in the development of science and education

Summary

The article notes that the speed and volume of information produced and collected daily on various resources of the world creates great potential for monitoring, supporting and developing trends of Science, Education and socio-economic events. When working with big data, Data Mining acts as one of the stages of the Data Science cycle. Data mining is used wherever it is necessary to identify trends and patterns from big data. Big Data is initially unsystematized information about socio-economic development and the environment, formed on the basis of information and communication technologies outside of official statistics. The "smart village" built in Agali in Eastern Zangezur can be considered a model of Azerbaijan in the world. Processing and analyzing big data not only provides valuable information for scientific research, but also opens opportunities for scientists to gain new knowledge and better understand the world around us. Big Data can be a powerful tool in transforming learning, rethinking approaches, reducing problems, and adapting practices to improve the efficiency of the education system itself.

Ədəbiyyat

1. A.Murthy. —Moving Beyond MapReduce and Batch Processing with Apache Hadoop 2||, Addison Wesley Data & Analytics Series, 2014..
2. Ian H. Witten, Eibe Frank. Data Mining: Practical machine learning tools and techniques.Morgan Kaufmann”, 2015. P. 229.
3. Baker, R. S. Educational data mining: An advance for intelligent systems in education. IEEE Intelligent Systems, 2014. 29 (3). P. 78–82.
4. J. Schmidhuber. Deep learning in neural networks: An overview. Neural Networks, 61: 2015. P. 85–117.
5. J.Wassan, Discovering Big Data Modelling for Educational World Maitreyi College”, University of Delhi, New Delhi-21, India, IETC 2014.
6. M.West, Big Data for Education: Data Mining, Data Analytics, and Web Dashboards, 2012.
7. S. Dhawan, S. Rathee. Big Data Analytics using Hadoop Components like Pig and Hive|| American International Journal of Research in Science Technology, Engineering & Mathematics, vol. 13, no. 131, p.88–93, 2013.
8. N.Q.Mehmood, R.Culmone, L.Mostarda. —Modeling temporal aspects of sensor data for MongoDB NoSQL database|| Journal of Big Data, vol. 4, no. 8, p.13–19, 2017.
9. V. Pellakuri, Dr.D. R. Rao. —Hadoop Mapreduce Framework in Big Data Analytics|| International Journal of Computer Trends and Technology (IJCTT), vol. 8, no. 3, p.115–117, 2014.
10. A New Platform for the Cognitive Business||, www.ibm.com/analytics/us/en/watson-data-platform/platform.html
11. Enterprise Cloud Data Warehouse||, www.cloud.google.com/bigquery/
12. Thomas Davenport. Big data at work: dispelling the myths, uncovering the opportunities. Harvard Business Review Press. Boston, Massachusetts. 2014 pag. 113-133 (Davenport, 2014)
13. “Big Data A Tool for Inclusion or Exclusion? Understanding the Issues FTC Report January 2016”, Federal Trade Commission, Edith Ramirez, Chairwoman Julie Brill, Commissioner Maureen K. Ohlhausen, Commissioner Terrell McSweeney, Commissioner

14. https://rosstat.gov.ru/free_doc/new_site/rosstat/smi/conf16/prez_Pushkin.pdf
15. <https://www.kdnuggets.com/2019/04/3-big-problems-big-data.html>
16. <https://www.stat.gov.az/>
17. <https://www.bernardmarr.com/default.asp?contentID=1079>
18. <https://www.ttec.com/articles/six-secrets-big-data-success>
19. <https://yagla.ru/blog/analitika/big-data/>
20. <https://datafloq.com/read/achieve-big-success-big-data/252> Article Author: Dr Mark van Rijmenam

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 28.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.10.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2023

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ЭКОНОМИКИ И ОБЩЕСТВА

Эльдар Гулиев

Азербайджанский государственный экономический университет (UNEC)

Русская экономическая школа

Доцент кафедры «Прикладная экономика», доктор философии по экономике

A3 1134, город Баку, улица Асифа Маггеррамова 68, блок I, кв.6

e- почта: eldargeorgia1948@mail.ru

Açar sözlər: marketing, logistika, rəqəmsallaşma, rəqəmsal texnologiyalar, transformasiya, marketing kommunikasiyaları, iqtisadiyyat, cəmiyyət.

Ключевые слова: маркетинг, логистика, цифровизация, цифровые технологии, трансформация, маркетинговые коммуникации, экономика, общество.

Key words: marketing, logistics, digitalization, digital technologies, transformation, marketing communications, economics, society.

В современных условиях во многих регионах мира наблюдается усиленное продвижение политики и, в конечном итоге, экономических интересов супердержав не только мирными средствами, но и вооруженным путем. В результате, по всему миру, наблюдаются элементы агрессивного маркетинга-менеджмента госструктур и поддерживаемых им бизнес-образований, происходит ускорение темпов развития не только науки и техники, но и глобализации мировой экономики. Поэтому, не случайно, что все эти явления и процессы прямо или косвенно взаимосвязаны с революционными изменениями, принесшими развитие информационно-коммуникационных технологий.

На современном этапе глобализации мировой экономики цифровые трансформации (ЦТ) выступают в роли основного локомотива, тянущего за собой развитие не только всех сфер национальных отраслей, но и всех сфер человеческой деятельности, в том числе науки, техники и технологии, области медицины, образования, организации управления человеческими и материальными ресурсами, транспортными потоками и природными богатствами.

Развитие ЦТ в странах мира происходит неравномерно, а выборочно, в зависимости от степени их общего экономического развития, уровня образования и культуры их населения, а также других немаловажных факторов и условий. С подобными проблемами мы сталкиваемся и в нашей Азербайджанской Республике, высшее руководство которого прилагает много усилий как для формирования цифровой экономики, так и цифрового общества.

Цифровая трансформация в отраслевые структуры экономики государств и сферы деятельности человека, в том числе в логистику и маркетинг с годами меняет коренные строения региональной экономики стран мира и, соответственно мировой экономики. В частности, цифровизация показателей наличия материальных ресурсов и их нахождения в различных странах и континентах мира позволяет свободное маркетинговое выведение и продвижение этих ресурсов на мировые рынки, а также их приобретение со стороны государств и коммерческих структур через каналы международной торговли.

Цифровизация общественно-экономических, социальных и других процессов создает благоприятную почву для формирования совершенно новых бизнес-образований на почве интегрирования инвестиций, технических и технологических инноваций, объединения усилий инженерно-технических работников (ИТР) и прочего персонала, привлечения дополнительных сотрудников, вплоть до выведения созданной продукции на рынок.

Кроме всего изложенного, ЦТ на много обогатили системы и методы передачи знаний подрастающему поколению, переподготовки и дополнительного обучения сотрудников фирм,

способствовали формированию информационного рынка, продвижению прогрессивных идей в массы и становлению социально-этического маркетинга и общества.

Развитие ИКТ и формирование на этой почве цифровой экономики и общества, ориентированного на ЦТ, требует проведения фундаментальных исследований, направленных на вскрытие достоинств и недостатков, а также новых вызовов и угроз этих новых технологий для общественно-экономических систем и социальной сферы. Кроме того, стоит проблема безболезненной трансформации ЦТ в институты организации макро- и микро управления, в процессы производства, распределения, обмена и даже оптимального применения, в том числе в логистике, маркетинге и менеджменте. Преодоление приведенных и других проблем на пути повсеместного распространения ЦТ ставит вопрос создания соответствующей нормативно-правовой базы, привлечения значительных инвестиций и формирования инфраструктуры, способной обеспечивать ускоренное трансформирование цифровизации в структуры субъектов рынка и общества, в том числе логистики и маркетинга.

В современной Азербайджанской Республике, примерно тридцать лет тому назад повторно вступившей на путь формирования и развития рыночных отношений, все вышеприведенные вопросы и проблемы, связанные с трансформацией ЦТ во все отрасли экономики и социальной сферы, в том числе в логистику и маркетинг представляют собой особую научную актуальность и практическую значимость.

Различным аспектам создания основ развития ИКТ, а на ее базе трансформации ЦТ в отрасли мировой экономики, сферы практической деятельности и быт населения посвящены фундаментальные и иные исследования зарубежных и отечественных ученых-философов, экономистов, физиков, математиков и др. Среди последних особо выделяются Николас Негропonte, Л.Р.Алескерзаде (Лютфи Заде), К.Шваб, Й.Шумпетер, Д.Белла, Р.Хикс, Ф.Котлер г.Армстронг из США и Европейских стран; И.А.Соколов, О.В.Карамова, А.В.Бабкина, Р.Д.Гимранова, А.Ю.Федорова из Российской Федерации; С.Т. Иманбаева из Казахстана; А.М.Аббасов, Г.М.Имамвердиев, А.Г.Каграманзаде [8] из нашей Азербайджанской Республики и др.

Вопросы цифровой трансформации (ЦТ) в течении многих десятилетий продолжают будоражить умы ученых многих направлений во всем мире. Данная тема продолжает оставаться самой актуальной, как для ученых и практических работников, занятых в различных областях наук, включая менеджмент, маркетинг, логистику и другие экономические направления. Несмотря на долговременность данной научной парадигмы ученые стран мира никак не могут сойтись во мнениях на счет сущности и содержания всего двух слов – «цифровая трансформация». Причиной тому можем считать ассоциации, возникающие в мозгах специалистов соответствующих областей знаний, создаваемые стремительным развитием науки, техники и технологии различных видов изделий и проникновением данных достижений в различные области экономики и сферы деятельности населения.

Получается, что мы живем в таком периоде, когда даже весьма грамотные и продвинутые в науках люди не могут до конца осмыслить, обобщить и представить общественности общие сведения о происходящих в научном мире и практической жизни явлениях и процессах в связи с цифровизацией экономической, политической и социальной сферы нашего общественного бытия. Между тем, в течение многих лет под цифровизацией понималась трансформация ЦТ в процесс проектирования и реального создания определенных товаров и услуг, их учет, анализ, управление продвижением на рынок, включая логистические операции и применение маркетингового комплекса и др. с использованием обычных форм данных в цифровом варианте. Конечно, отмеченное также является некой разновидностью ЦТ, хотя в наши дни приведенное понятие обрело более емкую смысловую нагрузку. Последнему способствовали известные революционные научные и технические прорывы, сделанные при прямом участии отцов современной компьютерной техники Стива Джобса, Рональда Уэйна, Стива Возняка и их программного обеспечения Билла Гейса.

Использование инновационных достижений в сфере ИКТ в практической деятельности многих компаний, а также государственных структур, муниципальных образований и жизни общественности привели к невероятным позитивным результатам в экономии времени, финансовых, материальных, трудовых и других ресурсов. При всем этом по настоящее время многие производственные, коммерческие и прочие структуры не имея четких представлений о ЦТ стремятся самостоятельно, зачастую путем проб и ошибок без участия специалистов самостоятельно придумывать процедуры и процессы оцифровывания соответствующих сведений с целью решения тех или других задач. Естественно, такой подход к ЦТ занимает много времени и зачастую приводит к нежелательным результатам. Однако, это тоже опыт, что на пути к цифровизации производственных, распределительных, обменных и потребительских процессов, способствующих ускорению ЦТ общественно-экономических и других процессов, а также повышению конкурентоспособности различных форм и профилей предприятий.

В настоящее время никого не следует убеждать в том, что ЦТ действительно помогает более эффективно решать проблемы, связанные не только с внедрением в производственно-распределительный и прочий процесс перспективные технические и технологические достижения, но также с вскрытием нелегальной и противозаконной деятельности определенных чиновников и рядовых граждан.

Действительно, развитие ИКТ и на ее основе ЦТ в различные отрасли национальной экономики и сферы социального сектора открывает новые перспективы и возможности для решений проблем военно-стратегической безопасности каждой страны, в том числе Азербайджанской Республики. Эту очевидную истину должен понимать не только каждый руководитель и сотрудник государственных и других структур, но и каждый просвещенный и обычный гражданин страны. Для достижения же этого уровня познаний и их социализации необходимо качественное совершенствование процесса обучения во всех учебных заведениях, а также улучшение системы просветительской пропаганды среди различных слоев населения.

В настоящее время мы сталкиваемся с сотнями определений, связанные с ЦТ и ее составляющими элементами. Возможно все они хороши для освещения системы и практики цифровизации в тот или иной период, а также по какому-либо конкретному случаю и объекту. Между тем, время течет и эволюционный процесс развития ИКТ, в том числе ЦТ не стоит на месте. Поэтому, в лучшем случае сегодня мы можем привести пределы проникновения цифровых технологий и, соответственно ЦТ в различные области знаний, отрасли национальной экономики, сферы деятельности людей, включая прочие объекты и системы.

Как уже отмечалось, ЦТ представляет собой сотни, а возможно даже тысячи направлений и объединяет в себе множество изменчивых и конкретизирующихся терминов. Приводим некоторые из них в том виде, как отображено в источнике [9].

В настоящее время значительная часть предприятий и организаций, в том числе государственных учреждений и множество других структур различных форм собственности, сосредоточенных в Азербайджане, не видя другой более приемлемой альтернативы для повышения производительности труда в процессе производства, обеспечения учета, финансового и экономического анализа, продвижения товаров на рынок, логистики, маркетинга и др. направлений, оцифровали или продолжают цифровизацию всей своей всесторонней деятельности. В этих условиях, не следует смешивать цифровизацию и, соответственно ЦТ не только с автоматизацией и механизацией производства, но и управленческой деятельности в лице маркетинга и менеджмента. Хотя, надо признать, что автоматизация, будучи неким направлением научного и технического прогресса может основываться как на механизированные технологии, так и на современные алгоритмы и программное обеспечение при ЦТ в те или иные сферы экономики и области социальной сферы [1].

Одни люди под цифровизацией понимают использование современных компьютерных средств с соответствующими их программными загрузками при переводе на цифровой язык

всех необходимых в деятельности человека материальных и нематериальных средств с параллельным созданием определенных информационно-коммуникационных платформ для доступа в эти базы данных в той или другой управленческой и производственной деятельности субъектов рыночных отношений и прочих структур. Другие же специалисты под цифровизацией понимают полный отказ от изживших себя технологий прошлых лет и вынужденное применение всеми субъектами рынка пришедших им на замену более перспективных цифровых технологий [6].

В этих условиях к процессу цифровизации в первую очередь начинают втягиваться наиболее крупные и в научном отношении продвинутые структуры, финансируемые как со стороны государства, так и богатого частного сектора. Такая система цифровизации никому не оставляет шансов оставаться в стороне от всеобщего процесса ЦТ.

Под ЦТ современные производители товаров и услуг понимают установку соответствующего оборудования, применение прогрессивных технологий и привлечение специально подготовленных профессионалов в осуществляемые процессы производства, логистики, выведения продукции на рынок, их реализации и т.д.

В наши дни ЦТ обрела такие масштабы, что превратилась в международный тренд развития во всех областях и направлениях научных исследований, отраслях экономики, этапах воспроизводственного процесса, периодах жизни и деятельности каждого человека. Решение проблем ЦТ еще долгие годы будут оставаться актуальными во всех странах мира, в том числе в нашей Азербайджанской Республике, ибо пока нет другой альтернативы этой новейшей технологии, способной проникнуть во все области знаний, деятельности и жизни населения.

В настоящий период цифровизация становится актуальной и по той причине, что в условиях рыночных и других общественно-экономических отношений ЦТ происходит в большинстве государственных, в том числе законодательных, правоохранительных, исполнительных и контролирующих органов управления, включая производственные и коммерческие структуры. Поэтому, оставшиеся без цифровизации рыночные субъекты и социальные группы, не имея доступа к сети Интернет и информационным источникам предприятий и организаций различного уровня остаются в стороне от общей цифровой коммуникационной и информационной системы, что ущемляет их гражданские права, финансовые, экономические, культурные и другие интересы. Следовательно, ныне цифровизация выступает необходимым компонентом адаптации к весьма изменчивой окружающей маркетинговой среде и приобщения к единой общественной и культурной, возможно даже несколько порочной по ряду аспектов системе. Именно приведенные условия предопределяют наличие «современного вируса» ЦТ, охватившем все страны и континенты мира, а также все слои и возрастные группы населения мира.

Цифровизация позволяет переводить, т.е. производить замену материально овеществленных носителей информации в виде различных книг, журналов, буклетов, схем, чертежей, конкретных объектов и др. к их виртуальным вариантам. В частности, цифровизация и ЦТ, как двуединая система реально может создавать условия для налаживания партнерских отношений между субъектами рынка не посредством прямых контактов, а в режиме онлайн, т.е. в виртуальном режиме. Все это позволяет экономить реальные материальные, финансовые и трудовые ресурсы, а также время, затрачиваемое на поиск, добычу, переработку, производство и доставку данных ценностей.

Следует признать то, что цифровизация дает возможность резко сокращать численность рабочих, инженерно-технических работников, экономистов, финансистов, бухгалтеров, кадровиков и других сотрудников. С точки зрения бизнеса все это хорошо, т.к. приводит к возрастанию степени механизации и автоматизации производства, повышению производительности труда и росту прибыльности. С другой же стороны цифровизация приводит к росту безработицы, повышению социальной напряженности в обществе и многим другим негативным последствиям.

В целом ЦТ включает в себя определенный процесс соединения, совмещения и комплексного использования взаимно дополняющих друг-друга цифровых технологий с целью повышения уровня организации управления менеджментом и маркетингом с целью повышения прибыльности, обеспечения экономической и прочей устойчивости в структурах, использующих эти передовые и эффективные технологии. Безусловно, ЦТ приводит к совершенствованию не только техники и технологии производства, но и управленческой деятельности, оптимизации ассортимента выпускаемой продукции, улучшению выбора каналов распределения и сбыта товаров, повышению культуры производства и взаимоотношений внутри коллектива, между деловыми партнерами и в целом субъектами рынка. Между тем, выбор предприятиями и организациями пути ЦТ обязывает их неуклонно следовать принципам соблюдения высоких организационных, технических, технологических, культурных уровней.

В целом, как показывают исследования, многие авторы к понятию, сущности и содержанию ЦТ подходят под собственным ракурсом видения: один ее связывает исключительно с бизнесом, другой с производством, третий с рынком, четвертый с социальной сферой и т.д. [5].

В реальности современные средства и программы ИКТ, обеспечивающие цифровые трансформации способны налаживать кратчайший путь к получению наиболее полной информации о маркетинговой окружающей среде, сложившейся не только вокруг и внутри рынков, но и распределения и сбыта продукции фирм, изучения и выявления покупательского спроса и многого другого. Поэтому ЦТ, формирующая цифровую экономику и цифровое общество в каждой стране, в настоящее время выступает действенным инструментом стратегического и тактического маркетинга каждой производственной, коммерческой и прочей структуры.

ЦТ перед современным маркетингом и менеджментом открывает широкий простор для размышлений над неизведанными и еще не столь проверенными на практике путями развития. В условиях расширяющейся и обостряющейся конкурентной борьбы за покупателя и в погоне за безмерным наращиванием прибыли, применение цифровых технологий в бизнесе, а также в государственных и других структурах могут в разы ускорять процесс принятия каких-либо управленческих решений. Следовательно, в настоящее время ЦТ представляется как неизбежный процесс на пути к высоким технологиям, устойчивому экономическому развитию на базе высоких доходов. Поэтому, в настоящее время все субъекты рыночных отношений и в том числе члены общества, чтобы не остаться в стороне от этих трендов хозяйственно-экономического и общественного развития, должны обязательно приобщаться к современным цифровым информационно-коммуникационным технологиям [3].

В перспективе трансформация экономики и общества Азербайджанской Республики может стать основным драйвером развития экономики, повышения уровня образования, общественного сознания и культуры всего населения [4]. В частности, в ближайший период, ЦТ в отрасли национальной экономики, в том числе в сферы, связанные с добычей и переработкой нефти и газа, могут привести к созданию добавленной стоимости, равной совокупным доходам от продажи нефтепродуктов, газа и экологически чистой энергии на внешнем рынке.

В будущем ЦТ экономики и социальной сферы, вкупе с логистикой и маркетингом способна коренным образом, на совершенно новой невообразимой материально-технической основе решить многие организационно-управленческие, технико-технологические, социально-бытовые и многие другие проблемы.

В каждой отдельной отрасли национальной экономики и сфере деятельности человека ЦТ способна создавать ощутимые односторонние преимущества (табл. 1).

Таблица 1

Основные преимущества ЦТ, способные влиять на укрепление конкурентоспособности субъектов рынка

№№ п/п	Объекты влияния	Содержание или характеристики влияния
1	Оптимизация управленческих процессов	Цифровизация позволяет повысить качество планирования, учета, анализа, текущего аудита, контроля и всего менеджмента на более высокий уровень.
2	Оптимизация производственных процессов	Новые технологии позволяют предприятиям автоматизировать более простые процессы и исключать промежуточные этапы в более сложных процессах. Благодаря этому повышается гибкость предприятий, которые теперь могут гораздо эффективнее использовать свои ресурсы.
3	Оптимизация логистических процессов	Благодаря ЦТ становится возможным перейти к системе сквозного управления логистическими процессами, что сокращает издержки обращения и период оборачиваемости материальных и других ресурсов, связанных с ними.
4	Поиск и нахождение новых источников доходов	С появлением новых технологий открываются новые способы получения прибыли, которые ранее могли быть недоступны.
5	Формирование индивидуализированной и эффективной инфраструктуры сервиса	Современные заказчики ожидают, что предприятия будут прислушиваться к их мнению и удовлетворять их специфические потребности. Современные цифровые технологии развиты настолько, что могут решить все эти задачи.
6	Оптимизация системы управления трудовыми ресурсами	ЦТ позволяет подбирать нужных работников и проводить их практический отбор как на внутреннем, так и на международном рынках труда даже во всех доступных режимах общения.
7	Нахождение новых возможностей выхода на международные рынки и т.д.	Цифровые технологии позволяют создавать новые интерактивные рынки, в том числе в форме ярмарок, выставок, бирж и др.

В современных условиях предприятия и организации втягиваются в процесс цифровизации не по той причине, что они этого очень хотят, а по необходимости адаптироваться к изменениям внешней среды, живущей на основе писанных и неписанных законов и порядков цифровой трансформации. В противном случае система ЦТ самопроизвольно может исключить их от общеотраслевых, межкорпоративных и внутрикорпоративных отраслей взаимодействия и структур реального и гипотетического интегрирования в той или иной области.

Конечно, технику, технологию и организацию управления производством и государственной машиной с помощью «продвинутых» специалистов можно менять. Однако, как нам представляется не легко будет менять глубоко запустившиеся корни межличностных отношений, национальный менталитет, культуру мышления, стремление государственных чиновников как можно больше подмять под себя всевозможные ресурсы, не брезгая местничеством и организованной системой коррупции. В то же время, как показывает наш жизненный опыт, относительно консервативное взрослое население нашей страны в лице Северного Азербайджана с помощью относительно молодого поколения не столь системно,

но уверенно идет к цифровизации экономики и общества в целом. Это говорит о том, что по сравнению с соседними и другими странами мира, население нашей страны во главе с ее руководством имеет относительно высокую общую культуру, высокий уровень образования, высокую степень толерантности и высокое стремление к самостоятельности и независимости.

Некоторые консервативно мыслящие люди, привязанные к дедовским традициям и образу жизни прошлых лет несколько боятся и даже негативно воспринимают слово «трансформация». Однако, это весьма безобидное слово, означающее перемещение, проникновение, принятие для изменения места положения чего-либо, осознанная перестройка в соответствующей последовательности, виртуальное и реальное применение чужого опыта и т.д. В условиях глобализации мировой экономики, стороны, отвернувшиеся от нее, могут безнадежно отстать от общей мировой производственно-экономической и культурной цивилизации, или даже отвергнуты со стороны многих других стран и народов мира.

Надо также отметить, что ЦТ в разных отраслях экономики и сферах деятельности населения требует разных финансово-экономических, трудовых и интеллектуальных ресурсов. В то же время, ЦТ в отрасли экономики и сферы деятельности человека проникает с разными скоростями, равно также имеет разные отдачи, т.е. экономические и другие эффекты.

Очевидно и то, что богатым крупным высокотехнологичным производственным предприятиям и коммерческим структурам относительно легче и проще удаются ЦТ, нежели средним и мелким структурам. Тем не менее, ЦТ так или иначе будут подвергаться все производственные, коммерческие, государственные и местные структуры, общественные и другие образования (табл. 2).

Перевод экономики и общества на современные цифровые технологии – это дело не одного дня или месяца, а многих лет, связанных с упорным трудом ученых и специалистов в области ЦТ, а также всего населения, в том числе самой активной и перспективной ее части – молодого и подрастающего поколения. Именно общими усилиями общественности, путем проб, ошибок и тестирования возможно будет осилить этот тернистый путь к ЦТ, как в нашей Азербайджанской республике, так и в других странах мира.

На основе проведенного исследования установлено, что в течение относительно короткого периода, охватывающего примерно тридцать и более лет, ЦТ стала стремительно охватывать все направления науки, области общественной жизни, государственного управления, в том числе отрасли материального производства и нематериальной сферы, творческой деятельности в образовании, связи, медицине, культуре и т.д.

Конечно, в цифровой технологии нуждаются как крупные, так и средние и малые бизнес-образования. Однако, для последних такая технология зачастую остается несбыточной мечтой, т.к. она требует достаточных средств для приобретения соответствующей компьютерной техники с необходимым программным обеспечением, а также привлечения нужных специалистов, труд которых несколько дорого оплачивается.

Таблица 2

Роли, отводимые ЦТ в экономических системах современности

№№ п/п	Отводимые роли	Содержание или характеристики ролей
1	<i>Двигатель роста, обеспечивающий построение цифровых бизнес-моделей посредством:</i>	<ul style="list-style-type: none"> • стимулирования роста в рамках и за рамками основного бизнеса предприятия; • выявления и создания новых цифровых моделей бизнеса; • обеспечение долгосрочной конкурентоспособности
2	<i>Инструмент повышения эффективности на основе трансформации операционной модели бизнеса на цифровые</i>	<ul style="list-style-type: none"> • оптимизации бизнес-процессов всех уровней и сокращения затрат; • рациональное использование имеющихся компетенций и инфраструктуры; • перевод всей цепочки создания стоимости на

	<i>технологии за счет:</i>	цифровые технологии и модернизация архитектуры ИТ
3	<i>Базис для прорывных инноваций, являющийся основой создания корпоративного инкубатора и венчурного капитала путем:</i>	<ul style="list-style-type: none"> • выявления перспективных возможностей для роста в будущем; • заблаговременного создания условий для доступа к новейшим и дополняющим технологиям; • позиционирование в качестве партнера в долгосрочной перспективе
4	<i>Новая система эффективного подбора и расстановки кадров на основе:</i>	<ul style="list-style-type: none"> • поиска специалистов на внутреннем и международном рынке труда; • проведения отбора (кастинга) сотрудников; • формирования эффективной системы повышения квалификации и трудовой ротации сотрудников
5	<i>Более качественная система управления логистикой за счет:</i>	<ul style="list-style-type: none"> • улучшения практики выбора каналов распределения и сбыта товаров; • эффективного управления запасами в цепях поставок; • более качественного управления информационными и финансовыми потоками между логистическими системами
6	<i>Установление более устойчивых хозяйственно-экономических отношений между контрагентами предприятий и организаций на основе:</i>	<ul style="list-style-type: none"> • относительно эффективного применения международных стандартов качества поставляемых товаров и оказываемых услуг; • соблюдения международных правил торговых и экономических отношений; • действия законов и порядков, установленных, соблюдаемых и контролируемых различными международными организациями.

Поэтому, в каждой стране мира, в том числе и в Азербайджанской Республике, структуры, ответственные за развитие экономики должны подумать над оказанием финансовой и материальной помощи отмеченным уровням экономической иерархии для устранения и решения указанной проблемы. Для стран, совсем недавно (почти 33 года тому назад), вступивших на капиталистический путь развития, решение упомянутой проблемы очень актуально, т.к. всем субъектам рыночных отношений данных стран, включая средние и малые предприятия, ЦТ поможет расширять производство и увеличивать объем продаж, что позволит сократить в них безработицу, а также восполнить государственную казну дополнительными налоговыми поступлениями. Все это всегда актуально в деле укрепления финансовой и экономической безопасности каждого государства.

Для стран мира цифровая трансформация – это не только и не просто решение технической и технологической проблемы производства товарной продукции и оказания услуг, но и выход на новый уровень организационной, производственной и бытовой (социальной) культуры. Кроме того, ЦТ дает возможность всем субъектам рынка как односторонние, так и многосторонние преимущества.

Односторонние преимущества обычно достигаются тогда, когда вы и ваша фирма, используя цифровизацию оказываетесь на много шагов впереди от своих конкурентов во всех отношениях, начиная с рыночных маркетинговых исследований и организации производства продукции и работ, соответствующих потребительскому спросу, кончая поддержанием с ними долговременных отношений, устойчиво зарабатывая дополнительный клиентский капитал.

Многосторонние же преимущества обеспечиваются за счет создания различных условий доступа к сети Интернет, экстернет и интранет, т.е. к общим социальным и общественным сетям, а также межкорпоративным и внутрикорпоративным сетям связи, помогающим в реальном режиме времени передавать и получать необходимые информации. Наряду с этим, ЦТ может ускорить процесс доступа и повысить в разы надежность каналов доступа к стратегическим производственным и коммерческим ресурсам, повысить эффективность управления не только запасами в цепях поставок, но и грузовыми, информационными и финансовыми потоками на всех этапах сквозной логистической системы.

В целом, можно констатировать тот факт, что пандемия болезни COVID-19, охватившая практически все страны мира, заставила всех нас, в том числе государственных и муниципальных образований, а также других субъектов рынка и общества ускорить процесс цифровизации экономики и приобщения разных слоев общества к этой высокой технологии. Все это помогло ученым, бизнесменам, управленческому аппарату разных уровней и рядовым гражданам вкусить как большие преимущества, так и почувствовать проблемы, создаваемые цифровыми технологиями в экономике, политике, финансовой сфере и в социальной жизни общества.

Сегодня каждый из нас должен ясно осознавать, что в ближайшей перспективе никому не будет под силу отменить ЦТ экономики и общества. Наоборот, многие государственные, производственные и коммерческие структуры в перспективе должны будут стремиться инвестировать проекты, направленные на цифровизацию отраслей материального и нематериального производства, обеспечивая тем самым дальнейшее углубление технических средств и технологий, вплоть до создания искусственного интеллекта, заменяющего физический и умственный труд человека в процессе подготовки квалифицированных кадров, а также ценностей соответствующего назначения. В целом, как уже отмечали, цифровизация – это относительно высокий уровень организации управления производственными процессами, общественным производством, общественным сознанием и социальным движением [7].

Словом, ЦТ так или иначе формирует более прогрессивную производственную и социальную культуру в каждом отдельном обществе, а также в более глобальных и мировых масштабах. При этом, малые и средние предприятия, в силу их относительно небольших размеров по численности работающих, объему производства, ассортименту товарной продукции и другим параметрам, благодаря ЦТ становятся более эффективно управляемыми, стремительно развивающимися и живучими в конкурентной борьбе, чем крупные бизнес-образования.

Поэтому, в условиях ЦТ от относительно небольших производственных и коммерческих структур ожиданий государственных регуляторов экономической политики значительно больше, чем от крупных бизнес-единиц. Данное обстоятельство также связано с тем, что малым и средним предприятиям в развитии и размещении производительных сил, а также в укреплении военно-стратегической безопасности страны отводится особая балансирующая и стабилизирующая роль динамичного и пропорционального развития отраслей материального производства и услуг в регионах, в частности во вновь сформированных экономических районах Азербайджанской Республики. Например, развитие малых и средних предприятий в регионах и сельских районах может способствовать сокращению и даже полному устранению оттока рабочей силы и населения в большие города и в другие страны мира в поисках лучшей жизни [2].

Последнее требует параллельного развития в отдаленных регионах стран всех отраслей и направлений производственной, социальной и рыночной инфраструктуры в лице небольших заводов, фабрик, цехов, комбинатов переработки сельхозпродукции, включая «умные дома», транспортные коммуникации, дошкольные заведения, школы, небольшие передвижные поликлиники, дистанционные системы диагностики здоровья населения, установки соответствующих банкоматов и т.д.

Претворение в жизнь всего перечисленного действительно изменит лицо сельских районов, повысит их привлекательность со стороны населения, а также может привести к обратному процессу – закреплению молодых кадров в родных местах, а также возможному оттоку в основном старшего поколения в очаги своих предков.

Все выше приведенное только при государственной поддержке и принятии им соответствующей государственной программы, касательно ЦТ, коренным образом изменит сложившееся отношение общественности к сельской местности и небольшим поселениям, подтвердит формирование у всего населения новой высокой культуры в результате цифровизации экономики и общества.

В целях достижения выше приведенной задачи, связанной с цифровой трансформацией, государственные структуры, включая все министерства и ведомства стран мира, в том числе Азербайджанской Республики, должны особо концентрироваться на реализации следующих условий:

1. Подготовка и отбор достаточно квалифицированных специалистов, привлекаемых к цифровизации экономики и общества;
2. Определиться с тем, как, в каких сферах и в какой последовательности должно будет осуществляться ЦТ;
3. Проведение работ и мероприятий, направленных на формирование у людей психологического восприятия всех изменений, связанных с ЦТ в отраслях национальной экономики, социальной сфере и в прочих параллельных областях;
4. Формирование у трудоспособного населения навыков работы в условиях практического применения цифровых технологий;
5. Использование со стороны правительственных кругов рычагов морального и экономического стимулирования процесса ускоренной ЦТ в экономику и общество;
6. В качестве формирования первичных условий для развития ЦТ в странах мира считаем необходимым принять в национальных собраниях или парламентах соответствующие нормативно-правовые документы и законы.

Заключение

1. Как считают специалисты и показывают настоящие исследования, информационно-коммуникационные технологии, так или иначе, затрагивают и соединяют в себе три ключевых слова – цифровизация, оцифровка и цифровая трансформация.
2. «Цифровизация», как специальный термин и новый уровень развития науки, техники, технологии и организации управления имеет в виду применение достижений прикладной математики в моделировании и переводе на определенные цифровые основы экономические процессы и сферы бытия общественности, т.е. населения, как социальной группы.
3. Цифровизация позволяет повысить степень управляемости тех или иных объектов, увеличить экономическую эффективность используемых материальных, финансовых и трудовых ресурсов в условиях меньших временных пределов.
4. «Оцифровка» же на практике представляет собой некую технологию преобразования того или другого производственного, трудового или творческого процесса, а также объектов в виде фотографий, рисунков, снятых фильмов и др. в некий цифровой формат, которые возможно воспроизвести на компьютере с использованием различных прикладных математических программ.
5. «Цифровая трансформация», используется как термин, обозначающий:
 - во-первых, сам процесс цифровизации и оцифровки тех или иных объектов, возможно определенных производственных и трудовых процессов и др.;
 - во-вторых, с целью выявления, а также определенным образом описания и изложения характеристики приведенных и других составляющих после прохождения ими первого этапа, т.е. их цифровизации и оцифровки.

6. Развитие науки, техники и технологии, а также всей экономики и социальной сферы на основе цифровой трансформации может коренным образом изменить картину прошлого и нынешнего состояния отраслей материального производства и нематериальной сферы, в том числе привести как к повышению культуры, так и к ее деградации.
7. Претворение в жизнь программы цифровой трансформации в экономику и общество может способствовать повышению привлекательности небольших поселений, в том числе сельских районов, что может привести к сокращению плотности населения в крупных городах, где пробки на дороге стали нормой жизни.
8. Для ускорения процесса ЦТ в отрасли экономики и социальной сферы необходимо принятие соответствующей государственной программы во всех странах мира, в том числе и в нашей Азербайджанской Республике. В данной программе особое внимание должно быть обращено на повышение уровня образования, культуры и воспитания поколения, способного жить и работать в уважаемом обществе цифровой трансформации.

Eldar Quliyev

İqtisadiyyatın və cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyasının aktual məsələləri

Xülasə

Məqalədə dördüncü sənaye inqilabı zamanı texnologiyaların inkişafı nəticəsində dünya ölkələrinin və Azərbaycanın rəqəmsal transformasiyaya əsaslanan iqtisadiyyatının və cəmiyyətinin transformasiyasının müasir meyillərindən bəhs edilir. Xüsusilə, bir sıra bilik və insan fəaliyyəti sahələrinin rəqəmsal transformasiyası ilə bağlı üstünlüklər və mümkün problemlər vurğulanır. Bununla yanaşı, dünyanın bəzi ölkələrinin bir sıra iqtisadi sistemlərində yaranan rəqəmsal transformasiyaya verilən əsas rollar açıqlanır.

Məqalə dünyə ölkələrində rəqəmsal transformasiya cəmiyyətində yaşayıb işləməyə qadir olan kadrların hazırlanması keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş proqramların qəbul edilməsinin zəruriliyi təklifi ilə yekunlaşır.

Эльдар Гулиев

Актуальные вопросы цифровой трансформации экономики и общества

Резюме

В статье говорится о современных тенденциях преобразования экономики и общества стран мира и Азербайджана на основе цифровой трансформации как результата развития технологий в период четвертой промышленной революции. В частности, освещаются преимущества и возможные проблемы в связи с цифровой трансформацией ряда областей знаний и сфер деятельности человека. Наряду с этим приводятся ключевые роли, отводимые цифровой трансформации в ряде экономических систем, формирующихся во многих странах мира.

Статья завершается призывом к необходимости принятия в странах мира программ, направленных на улучшение качества подготовки кадров, способных жить и трудиться в обществе цифровой трансформации.

Eldar Guliyev

Current issues of digital transformation of the economy and society

Resume

The article talks about modern trends in transforming the economy and society of the countries of the world and Azerbaijan based on digital transformation as a result of technology development during the fourth industrial revolution. In particular, the advantages and possible problems in connection with the digital transformation of a number of areas of knowledge and areas of human activity are highlighted. Along with this, the key roles assigned to digital transformation in a number of economic systems emerging in many countries around the world are given.

The article ends with a call for the need to adopt programs in countries around the world aimed at improving the quality of training of the personnel capable of living and working in a society of digital transformation.

Литература

1. Абдулрагимов К.Ф. Каграманзаде Г.А. О технологии IPТелефония. Баку.Ученые записки АзГУ, № 3, 2002
2. Варакин Л.Е. Глобальное информационное общество: критерии развития и социально-экономические аспекты. М. МАК.,2001. 44с.
3. Qəhrəmanzadə A.H., Muradov E.S. Rəqəmli kommunikasiya sistemi-DMS. - Bakı: "Elm", 2000, 160 s.
4. Грибанов Ю.И., Шатров А.А. Сущность, содержание и роль цифровой трансформации в развитии экономических систем // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2019. – № 3-1. – С. 44-48;
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovaya-transformatsiya-osnovnye-tendentsii-i-vliyanie-na-sistemu-upravleniya-personalom-predpriyatiya>
6. <https://www.litres.ru/book/aleksandr-prohorov-174/cifrovaya-transformatsiya-analiz-trendy-mirovoy-opyt-39143851/chitat-onlayn/>
7. <https://vael.ru/ru/article/view?id=349> (дата обращения: 05.06.2023).
8. http://anl.az/el_ru/k/ka_oikt.pdf
9. <https://vael.ru/ru/article/view?id=349>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 03.10.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2023

MİLLİ MARAQLAR MALİYYƏ-İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİK TANDEMİNİN “TƏHLÜKƏSİZLİK ÇƏTİRİ” ALTINDA

Xaqani Məcidov

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin

Rejim və məxfi kargüzarlıq şöbəsinin məsləhətçisi

AZ 1136, Bakı şəhəri, İnşaatçılar prospekti 81

e-poçt: khagani.majidov@stat.gov.az;

xaqanimecidov@gmail.com

Açar sözlər: milli maraqlar, maliyyə təhlükəsizliyi, iqtisadi təhlükəsizlik, fərdin maraqları, cəmiyyətin maraqları, dövlətin maraqları, milli maraqların təmin olunması metodları, milli maraqların təsnifləşdirilməsi.

Ключевые слова: национальные интересы, финансовая безопасность, экономическая безопасность, интересы личности, интересы общества, интересы государства, методы обеспечения национальных интересов, классификация национальных интересов.

Keywords: national interests, financial security, economic security, interests of the individual, the interests of society, the interests of the state, methods of securing national interests, classification of national interests.

Hər bir dövlət üçün öz ərazisində və hüduqlarından kənarında milli maraqlarını təmin etmək prioritet vəzifə kimi daim ön plandadır. Qloballaşma milli maraqların tərkib elementlərinə yenilərini də əlavə etməklə zənginləşdirmiş, həm aktuallığını, həm də mürəkkəbliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Zəif və ya güclü olmasından asılı olmayaraq bütün dövlətlər öz milli maraqlarını qorumağa və inkişaf etdirməyə məcburdurlar. Əks halda “oyuncaq dövlət” statusuna düşməsi və ya müstəqilliyini tam şəkildə itirmək reallığı ilə üz-üzə qalması qaçılmazdır.

Dövlətlər öz milli maraqlarını fərdlərin, cəmiyyətin, müəssisələrin (həmçinin ölkə xaricində fəaliyyət göstərən) və özlərinin bütün sahələrdəki maraqlarının uzlaşdırılmış yekunu olaraq formalaşdırır və təqdim edir. Milli maraqların fərd, cəmiyyət, müəssisə və dövlət səviyyəsində reallaşdırılması, bu maraqların miqyasına və xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən həcmdə maliyyə-iqtisadi resursların cəlb olunmasını tələb edir. Bu prosesdə dövlət təminedicisi, tənzimləyici, bir çox hallarda reallaşdırıcı və qoruyucu güc olmaqla əsas söz sahibidir. Zəruri olan maliyyə-iqtisadi resursların daxili mənbələr hesabına əldə olunması milli maraqların təhlükəsizliyi baxımından böyük üstünlük hesab olunur. Lakin bu resurslar (xüsusilə maliyyə resursları) bütün dövlətlər üçün eyni dərəcədə əlçatan olmur. İqtisadi resurslarla zəngin olan dövlətlər daha dənərli maliyyə resurslarını əldə etmək üçün öz təbii resurslarını qlobal bazarlarda satışı nəticəsində daxil olan valyuta resursları hesabına buna nail ola bilər. Heç bir təbii resursa sahib olmayan dövlətlər daha çox beynəlxalq maliyyə qurumlarından və ya güclü dövlətlərdən müəyyən şərtlər daxilində maliyyə resurslarını əldə edə bilər. Mühüm faktorlardan biri hansı mənbədən daxil olmasından asılı olmayaraq milli maraqlar naminə maliyyə-iqtisadi resursların səmərəli, məqsədyönlü, nəticəəsaslı istifadə olunması və prosesin davamlı olmasıdır. Mövzunun daha müfəssəl şəkildə başa düşülməsi üçün ayrı-ayrılıqda fərd, cəmiyyət, müəssisələr və dövlətin maraqları səviyyəsində, eləcə də milli maraqların sahələr üzrə təhlil olunması mütləqdir.

Maliyyə təhlükəsizliyi – bütün fəaliyyət subyektlərinin dayanıqlı və təhlükəsiz şəkildə fəaliyyətlərini təmin etməsi üçün zəruri maliyyə resursları ilə fasiləsiz, münasib şərtlər daxilində və tam həcmdə təmin olunması, bütün növ təhdid və təhlükələrdən qorunması üzrə kompleks fəaliyyətidir.

İqtisadi təhlükəsizlik – fərdin, cəmiyyətin, dövlətin və firmaların iqtisadi maraqlarına qarşı yönəlmiş daxili və xarici mənbələrdən formalaşan təhdid və təhlükələrin orta və uzun müddətə neytrallaşdırılması, təhlükəsizlik mühitinin formalaşdırılması, dayanıqlı inkişafa nail olunması vəziyyətidir.

Fərdin maraqları. İstər dövləti, istər müəssisələri idarə edənlərin, istərsə də cəmiyyəti təşkil edənlərin fərdlər olduğunu nəzərə alsaq, əslində milli maraqların əsasında fərdlərin və onların maraqlarının dayandığını əminliklə deyə bilərik. Burada fərdlər milli maraqların həm obyekt, həm də subyekt kimi çıxış edir. Müasir dövr üçün heç bir maliyyə-iqtisadi resursların olmadığı şəraitdə fərdlərin hər hansı maraqlarının reallaşdırılmasından, onların dayanıqlığının və təhlükəsizliyinin təmin olunmasından danışmaq mümkün deyil. Deməli əslində maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması həm də bütövlükdə milli maraqların təhlükəsizliyini öz “təhlükəsizlik çətiri” altına almış olur. Maliyyə-iqtisadi təhlükəsizlik tandeminin (xüsusilə maliyyə təhlükəsizliyinin) dövlətlər üçün lokal, regional və qlobal səviyyələrdə, fəaliyyət sahələri üzrə maraqların reallaşdırılması, davamlığı və təhlükəsizlik mühitinin təmin olunması üçün mütləq şərt olduğu danılmazdır. Burada qırmızı xətt hər bir fərdin öz maraqlarını milli maraqların tələblərini nəzərə almaqla formalaşdırması və reallaşdırmasıdır. Çünki milli maraqlar bütün tərəflərin maraqlarının ədalətli kombinasiyasıdır, onları nəzərə alır, qorumağa, dayanıqlı inkişafını təmin etməyə istiqamətlənmişdir. Fərdlərin bütün sahələr üzrə irəli çıxan maraqlarının təmin olunmasına təsir edən amillərin müxtəlifliyi, bütün mənbələrdən mümkün təhlükələr və riskləri əhatə edən göstəricilər elmi ədəbiyyatlarda və nüfuzlu beynəlxalq qurumlar tərəfindən mütəmadi dərc edilən hesabatlarda, sorğu-anketlərdə, indekslərdə, o cümlədən fərdi sahibkarlıq, ev təsərrüfatları və həyat keyfiyyəti ilə bağlı rəsmi statistik hesabatlarda öz əksini tapır.

İnsan İnkişafı İndeksi (Human Development Index), İqtisadi Azadlıq İndeksi (Index of Economic Freedom), Maliyyə Azadlığı İndeksi (Financial Freedom Index), Qlobal İnnovasiya İndeksi (Global Innovation Index), Qlobal Səhiyyə İndeksi (Global Index Medicus), Qlobal Kələlik İndeksi (The Global Slavery Index) və bu qəbildən olan digər beynəlxalq hesabatlarda fərdlərin maraqları, ona təsir edən amillər, real vəziyyəti ifadə edən müxtəlif göstəricilər bu haqda həm qlobal səviyyədə, həm də ölkələr səviyyəsində ətraflı məlumat almağa imkan verir.

Cəmiyyətin maraqları – fərdlərdən təşkil olunan cəmiyyət anlayışı mahiyyət etibarilə bütün fərdlərin ümumiləşmiş maraqlarını ifadə edir. Buraya həm də cəmiyyətin keçmişi ilə bağlı olan, milli-mənəvi dəyərlər adı altında formalaşan sistemin qorunması, zənginləşdirilməsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi kimi vacib məsələlər də daxildir. Fərqli cəmiyyətlərdə fərqli maraqların formalaşmasına məskunlaşma coğrafiyası, təbii resurslar, iqlim şəraiti, adət-ənənələr, genetik faktorlar, tarixi keçmiş, digər cəmiyyətlərlə qonşuluq münasibətləri, dini baxışlar kimi əsas faktorlar ciddi təsir gücünə malikdir. Müasir dövrdə qloballaşma fonunda əsas mənfəət təsiri məruz qalan da məhz cəmiyyət(lər)in maraqlarıdır. Çünki qloballaşma yeni “vahid qlobal cəmiyyət” formalaşdırmağa yönəldiyindən, bir sıra cəmiyyətlər üçün əsrlər, minilliklər ərzində formalaşan tarixi adət-ənənələrin ortadan qalxma təhlükəsi meydana gəlmişdir. Əslində cəmiyyətin maraqlarına həm daxili, həm də xarici mühitdən davamlı təhdidlər tarix boyu davam etmişdir. Bu vəziyyət cəmiyyətin bir varlıq kimi özünü qorumaq və inkişaf etdirmək reflekslərini gücləndirmiş, zəngin təcrübə formalaşdırmışdır. Qloballaşma təhdidinin əsas təsir gücü məhz iri həcmli maliyyə resursları olduğundan cəmiyyətin təkbəşinə özünü qoruması olduqca çətinləşmişdir. Sürətlə inkişaf edən İKT-dən (sosial şəbəkələrdən) gələn təhlükələr də cəmiyyətin milli-mənəvi dəyərlərinin aşınmasına ən çox təsir göstərən amillərdəndir. Belə şəraitdə əsas məsuliyyət nəzarət və tənzimləmə alətlərinə sahib olan, milli maraqların qoruyucusu kimi dövlətin üzərinə düşür. Ümumiyyətlə cəmiyyət və dövlət tarixən qarşılıqlı dəstək və birgə mübarizə şəraitində inkişaf etmiş və həyatda qalmaq bacarmışlar.

Müəssisələrin (hüquqi şəxslərin) maraqları – daha çox kommersiya xarakterli olmaqla mənfəət əldə etməyə, onu qorumağa və artırmağa yönəlmiş fəaliyyətləri əhatə edir. Müəssisələri digərlərindən fərqləndirən əsas cəhət öz maraqlarını bütün maraqlardan daha üstün tutmağa meyilli olmasıdır. Təsadüfi deyil ki, qlobal şirkətlər (transmilli korporasiyalar) dünya bazarlarında hökmran mövqeyə yiyələnmək üçün, ölkələrin milli qanunvericilik sisteminə müxtəlif vasitələrlə müdaxilə

edərək öz maraqlarına uyğunlaşdırmağa, hökmran mövqe tutmağa daim cəhd göstərirlər. Bu tip şirkətlər həm də xarici investisiyaları ölkələrə cəlb etməklə iqtisadiyyatın inkişafında, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqində də xüsusi rol oynayırlar. Önemli məsələ milli maraqlara zərər dəymədən xarici kapitalı münasib şərtlərlə ölkəyə cəlb etmək, əlverişli biznes mühiti formalaşdırmaq, inhisarçılıq və digər sui-istifadə hallarının qarşısını almaqdır.

Dövlətin maraqları – dövlətin fəaliyyəti nəticəsində yaranan maraqları ilə fərdlərin, cəmiyyətin və müəssisələrin maraqlarını milli maraqlar şəklində formalaşdırır, təhlükəsizliyini və dayanıqlığını təmin edir. Dövlət bütün mənbələrdən maliyyə resurslarını cəlb etməklə daim iri həcmli maliyyə resurslarına, həmçinin yeraltı və yerüstü resursların faktiki sahibi olmaqla milli maraqların formalaşdırılmasından reallaşdırılmasınadək bütün proseslərdə əsas söz sahibidir.

Milli maraqlara maliyyə-iqtisadi təhlükəsizlik prizmasından sahələr üzrə baxış – milli müdafiə və təhlükəsizlik, məhkəmə-hüquq sistemi, elm və təhsil, mədəniyyət və incəsənət, ekologiya və ətraf mühit, səhiyyə, nəqliyyat, enerji, informasiya, qabaqcıl texnologiya sahələri üzrə milli maraqların təmin olunmasında maliyyə - iqtisadi resursların təsir gücü aydınlaşdırılır [1, 2, 5]. Maddi maraqlar bütün fərdlərin fəaliyyətinin ən önəmli hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Bu mənada maddi resurslara sahib olmaq istəyi bəzi hallarda milli maraqları təhdid edən faktora çevrilir. Milli maraqların təhlükəsizliyi baxımından fərdlər fəaliyyətlərində şəxsi maddi maraqları deyil, ictimai maraqları (milli maraqları) üstün tutmalıdırlar.

Milli müdafiə və təhlükəsizlik sahəsi milli maraqları daxili və xarici təhlükələrdən bilavasitə qoruyur, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyətini həyata keçirir, qabaqlayıcı tədbirlər görür, müvafiq sahədə dövlət siyasətini reallaşdırır. Əksər ölkələrdə dövlət büdcəsinin xərc hissəsində bu sahəyə böyük həcmdə maliyyə resurslarının sərf olunması təsadüfi deyil. Çünki bu sahənin güclü olması ölkələrin suverenliyinin təmin olunmasının əsas qarantlarından biridir. Milli müdafiə və təhlükəsizlik sahəsinə yönəldilən maliyyə və iqtisadi resurslardan məqsədyönlü, təyinatı üzrə istifadə, mənimsəmə hallarına qarşı effektiv nəzarət mexanizmi, qabaqcıl texnologiyaların, silah və döyüş sursatı nümunələrinin yaradılması (və ya etibarlı müttəfiqlərdən alınması imkanları) və real döyüş şəraitində tətbiqi, ordunun daim yüksək döyüş hazırlığında saxlanması, etibarlı ərzaq və geyim təminatı və digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə yetərli olması həyatı əhəmiyyətli məsələdir. Ona görə ki bu sahə üzrə maliyyələşmədə borc vəsaitlərinə, eləcə də xaricdən idxal olunan vacib resurslara möhtac qalmaq milli maraqların təhlükəsizliyi baxımından ciddi risk faktorudur.

Məhkəmə-hüquq sisteminin müstəqil olması, hüququn aliliyinə və ədalətə söykənməsi ölkədə sosial-iqtisadi yüksəliş, əlverişli biznes mühitinin formalaşması, dövlətə inamın güclü olması, müsbət beynəlxalq imicin formalaşması, iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi olan daxili və xarici investisiyaların etibarlı qorunmasının təmin edilməsi və digər vasitələrlə milli maraqların etibarlı qorunmasına öz tövhəsini vermiş olur. Məhkəmə-hüquq sistemi işçilərinin fəaliyyətinə kənar müdaxilə yolverilməzdir, onların maddi-sosial durumlarının dövlət tərəfindən yüksək səviyyədə təmin olunması bu sahəyə əsas təhlükə olan korrupsiya hallarının qarşısının alınmasında müstəsna rola malikdir.

Elm və təhsil sahəsi ən vacib fəaliyyət sahələrindən biri olmaqla yüksək inkişafa nail olunması, ixtisaslı kadr potensialının formalaşması, modern texnologiyaların yaradılması və tətbiqi kimi zəruri məsələlərdə lokomotiv rolunu oynayır. Adətən ÜDM-də və dövlət büdcəsində təhsilə daha yüksək vəsait ayıran və bu vəsaitlərdən səmərəli istifadə edən ölkələr daha yüksək inkişaf templərinə nail olur və öz milli maraqlarını daha effektiv şəkildə reallaşdırırlar. Alimlərə, təhsil işçilərinə yüksək əmək haqlarının, mükafatların, sosial təminatların verilməsi, layihələrinin maliyyələşdirilməsi, zəruri texnologiya və avadanlıqlarla təchizatda dəstək verilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiqi, texniki-konstruktor sirin qorunması və digər zəruri tədbirlərin vahid dövlət siyasəti kimi səmərəli tətbiqi sayəsində elm və təhsil sahəsində irəli çıxan milli maraqların təmin olunması mümkündür.

Mədəniyyət və incəsənət, xüsusilə film sənayesi zəruri maliyyə resursları və texnologiya ilə təchiz olunduğu halda iqtisadiyyata böyük həcmdə maliyyə resurslarının daxil olmasına səbəb olur. Bu sahə həm də milli-mənəvi dəyərlərin formalaşmasında, ölkənin dünyada təbliğində, milli maraqların təbliğat yolu ilə qəbul etdirilməsində müstəsna rola malikdir.

Ekologiya və ətraf mühit - mümkün ekoloji fəlakətlərin nəticələrini aradan qaldırmağa cəhd etməkdənsə, bir çox hallarda effektiv qabaqlayıcı tədibirlərin görülməsi həm maliyyə baxımından, həm iqtisadi, sosial və siyasi sabitlik baxımından daha effektiv üsuldür. Zəlzələ, sel, meşə yanğınları və digər ekoloji fəlakətlər bir çox ölkələrin varlığını təhdid edəcək səviyyədə problemə çevrilmişdir. Bəzi dövlətlərin artıq bu cür təhlükələrin nəticələrini təkbaşına aradan qaldırmaq qabiliyyətində olmadığı reallıqdır. Güclü maliyyə, iqtisadi, texniki, ərzaq və digər resurslar, ən əsası fəvqəladə hallarda operativ koordinasiya mənfi nəticələri minimallaşdırmağa xeyli kömək etmiş olur.

Səhiyyə - əhalinin sağlamlığının etibarlı qorunmasını təmin etməklə milli təhlükəsizlik sistemində xüsusi mövqeyə malikdir. Bu sahədə qabaqcıl texnologiya və tendensiyaların tətbiqi, təcrübə mübadiləsi, ixtisaslı kadr potensialının formalaşması və biliklərin mütəmadi təkmilləşdirilməsi, səhiyyə infrastrukturunun yaradılması üçün yetərli maliyyə resurslarının olması və səmərəli istifadə mühüm şərtidir.

Nəqliyyat sisteminin səmərəli təşkili bütün dövlətlərin inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bəzi dövlətlərin ciddi iqtisadi inkişafa nail olmasında nəqliyyatın inkişafının açar rolunu oynamasına dair nümunələr kifayət qədərdir. Bu, daha çox dövlətin yerləşdiyi əlverişli coğrafi mövqeyi ilə bağlıdır. Hər bir halda nəqliyyat infrastrukturunun yaradılması zəruridir və iri həcmli maliyyə - iqtisadi resurslar tələb edir.

Enerji təhlükəsizliyi – bütün ölkələrin milli maraqlarında həyati əhəmiyyətli yer tutmaqla, bütün subyektlərin dayanıqlı fəaliyyətinin təminatçı sahələrindən birinə çevrilmiş, ya daxili resurslar hesabına, bu olmadıqda çoxşaxəli və etibarlı xarici mənbələr hesabına təmin olunması zəruridir. İstər daxili enerji resurslarının hasilatı və emalı, istərsə də xaricdən idxalı kifayət qədər böyük maliyyə, iqtisadi və texnoloji resurslar tələb edir. Burada enerji resurslarının hasilatçıları və idxalçılarının milli maraqlarının birgə müdafiəsi ön plana çıxır.

İnformasiya təhlükəsizliyi – fərdlərin, firmaların, dövlətlərin fəaliyyətinə xüsusi təsir gücünə sahib olmaqla, sosial şəbəkələrin sürətli inkişafı, xüsusilə dezinformasiya və ya infodemiya, İKT-nin geniş tətbiqinin özü ilə gətirdiyi kiber hücumlar bütün maraqlı tərəfləri narahat edən, milli təhlükəsizliyin ən aktual sahələrindən birinə çevrilmişdir. Artıq fəaliyyət subyektlərinə qabaqcıl kibertəhlükəsizlik texnologiyalarının tətbiqi üçün bütün kifayət qədər maliyyə resursları sərf etmək zərurəti yaranır. İstifadə olunan İKT avadanlıqlarının mənşə ölkəsi də kibertəhlükəsizlik baxımından vacib məqamlardan biridir.

Texnologiya – bütün sahələrdə milli texnologiyaların yaradılması və inkişaf etdirilməsi zərurəti bu sahəni son dövrlərdə ön plana çıxarmaqla, artıq milli maraqların təhlükəsizliyinin əsas təminatçılarından birinə çevirmişdir. Texnoloji baxımdan xaricdən asılılıq arzuolunan hal deyil və hər hansı dövlətə qarşı embarqoların tətbiqində texnologiyaların ixracına qoyulan embarqolar xüsusi diqqət çəkir. Bu artıq hər bir dövlət üçün milli texnologiyaların inkişafı proqramlarını hazırlamaq, maliyyələşdirmək və effektiv şəkildə icra etmək vəzifəsini irəli çıxarır. Milli texnologiyaların yaradılması (inkişaf etdirilməsi) layihələri (xüsusilə müdafiə sahəsində) olduqca böyük həcmdə maliyyə - iqtisadi resurslar, o cümlədən ixtisaslı kadr potensialı tələb edir. Bu sahədə əldə olunan nəqliyyatın texnoloji sirlərinin qorunması da olduqca önəmlidir.

Qeyd olunan sahələrdə milli maraqların effektiv üsullarla, operativ və dayanıqlı şəkildə icrasında dövlət idarəetmə aparatının mükəmməl işləməsi xüsusilə mühüm faktordur. Çünki milli maraqların təmin olunmasında əsas ağırlıq mərkəzi olan dövlət öz funksiyalarını sahələr üzrə müəyyən olunmuş səlahiyyət bölgüsü əsasında qurumları vasitəsilə reallaşdırır.

Hər bir dövlət həm ölkə daxilində, həm də dövlətlərarası münasibətlərdə öz milli maraqlarını müəyyən üsullardan istifadə etməklə həyata keçirir. Mövcud şəraitə uyğun metodun və ya metodların düzgün seçilməsi, effektiv və ardıcılıqla tətbiqi daim diqqətdə saxlanılmalıdır.

Milli maraqların təmin olunması metodları – hər bir millətin (dövlətin) öz milli maraqlarını təmin etmək üçün istifadə etdiyi üsullardır [1, 2, 3, 4, 5].

1. **Diplomatiya** – diplomatiya sənəti milli maraqların məqsəd və vəzifələrini başqalarını millətin ədalətli və haqlı tələbləri kimi qəbul etməyə inandıra biləcək şəkildə təqdim etməyi nəzərdə tutur. Lakin milli maraqların bütün məqsəd və vəzifələrini diplomatiya yolu ilə təmin etmək mümkün deyil.
2. **Kritik infrastrukturun təhlükəsiz və etibarlı işləməsi** – milli maraqları daxili və xarici təhlükələrə qarşı effektiv və uzunmüddətli qorumağa imkan verən xüsusilə mühüm və mühüm əhəmiyyətli infrastruktur obyektlərinin təhlükəsiz fəaliyyətidir.
3. **Təbliğət** – milli maraqları təmin etmək üçün bu məqsədlərin ədalətliliyinə başqalarını inandırmaq sənəti; bir millətin əldə etmək istədiyi məqsədləri təmin etmək zərurətini digər xalqlara təlqin etmək cəhdindən ibarətdir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarındakı inqilabi inkişaf milli maraqların təmin olunmasına dəstək baxımından təbliğətin önəmini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.
4. **“Vacib resurslar”ın mövcudluğu** – insan kapitalı, qabaqcıl texnologiya, enerji qaynaqları, maliyyə resursları, sosial-siyasi sabitlik. Zəngin və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sistemində kreditlər, iqtisadi yardım, humanitar yardım, texnoloji yardım, silah və xammalın satışında məhdudiyyətlərin qaldırılması və s. formalarda milli maraqların qəbul etdirilməsində əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdir.
5. **Alyanslar və müqavilələr (hərbi, iqtisadi və digər sahələrdə)** – iki və daha çox dövlətin eyni və bir-birini tamamlayan maraqlarını təmin etmək üçün ümumi rəqiblərə qarşı yaratdıqları birlik.
6. **Məcbureddici və ya çəkindirici güc faktorları** – müharibədənkənar məcbureddici və ya çəkindirici vasitələrlə milli maraqların qəbul etdirilməsi. Bu cür vasitələrə daxili işlərə müxtəlif vasitələrlə müdaxilə, münasibət yaratmamaq, embarqolar, boykotlar, münasibətlərin kəsilməsi, vurulan zərəərə qarşılıq misilləmə cavab, qisas, anti-terror əməliyyatları və digərləri aiddir. Müasir beynəlxalq hüquq hər bir dövlətə öz milli maraqlarını qorumaq üçün ədalət prinsipini gözləmək şərti ilə bu cür vasitələrdən istifadəyə icazə haqqını tanıyır və hörmətlə yanaşır.

Digər vacib faktorlardan biri də milli maraqların əhəmiyyət dərəcəsinə görə düzgün təsnifləşdirilməsidir ki, bu da reallaşdırılması nəzərdə tutulan milli marağın ölkə üçün əhəmiyyətli səviyyəsini, tələb olunan resursların həcmi və gözlənilən nəticələri müəyyən etməyə imkan verir.

Milli maraqların təsnifləşdirilməsi. Əhəmiyyətinə görə milli maraqlar fərqli müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür qruplaşdırılsa da, daha məqbul olanı əhəmiyyət dərəcəsinin azalan istiqamət üzrə daha detallı şəkildə qruplaşdırmaqdır [2, 5]:

1. **Həyati əhəmiyyətli** – milli maraqları azad və təhlükəsiz bir ölkədə reallaşdırmaq üçün ciddi şəkildə zəruri olan şərtlərdir.
2. **Olduqca vacib** – güzəştə gediləcəyi təqdirdə milli maraqlara şiddətli ziyan vuracaq, lakin ciddi şəkildə təhlükə yaratmayan şərtlər nəzərdə tutulur.
3. **Vacib** – güzəşt edildiyi hallarda milli maraqların reallaşdırılması qabiliyyətinə böyük mənfi nəticələrə səbəb olacaq şərtlərdir.
4. **Az əhəmiyyətli** – əhəmiyyətsiz yox, vacib və arzuolunandır, lakin nəzərdə tutulan güzəştlər milli maraqların reallaşma qabiliyyətinə birbaşa təsir göstərməyən şərtlərdir.

Hər bir ölkənin sahib olduğu milli maraqlar özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün onların əhəmiyyət dərəcəsi də həmin ölkənin hökumətləri və ya sahə üzrə ixtisaslaşmış

ekspertlər tərəfindən yuxarıda qeyd olunan əhəmiyyətlik dərəcəsinə uyğun detallı şəkildə qruplaşdırıla bilər.

Nəticə

Milli maraqların gücü onu formalaşdıran tərəflərin maraqlarını ən ədalətli şəkildə özündə əks etdirməsində, etibarlı və dayanıqlı fəaliyyətin təmin olunmasında, digər dövlətlərin milli maraqları ilə məqbul səviyyədə uzlaşmasında özünü ehtiva edir. O, mürəkkəb quruluşa malik olmaqla həm onu təşkil edən tərəflərin müxtəlifliyi, çoxsaylı daxili və xarici təhlükələrin mövcudluğu şəraitində inkişafı, müxtəlif sahələrlə qarşılıqlı asılılıq şəraitində fəaliyyəti ilə səciyyələnir. Bu sahələrdən maliyyə-iqtisadi təhlükəsizlik tandemi xüsusilə önə çıxır. Faktiki olaraq maliyyə-iqtisadi resurslar bütün dövlətlərin inkişafında, milli maraqların təmin olunmasında açar faktor kimi çıxış edir. Bu fakt digər sahələrin rolunu istisna etmir, əksinə maliyyə-iqtisadi resursların digər sahələrin inkişafında hərəkətverici güc faktor olması diqqətə çatdırılır. Bu sahədə dünya təcrübəsinin ətraflı tədqiqi də təsdiq edir ki, xüsusilə maliyyə resurslarına sahib olan, ondan səmərəli və nəticəsiz istifadə edən, bu istiqamətdə fəaliyyətin dayanıqlığını təmin edən dövlətlər demək olar bütün əsas sahələr üzrə yüksək və dayanıqlı inkişaf templərinə nail olmuşlar. Əslində milli maraqların təmini həm də ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmini deməkdir. Maliyyə sahəsində, eləcə də iqtisadi sahədə müstəqilliyin (təhlükəsizliyin) təmin olunması bütün digər sahələrdə də təhlükəsizliyin təmin olunmasına şərait yaradır. Məqalə hər bir dövlətin (xalqın) spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq şərti ilə, müasir milli təhlükəsizlik strategiyasının (konsepsiyasının) yaradılması üçün zəruri olan əsas komponentləri əhatə edir.

Хагани Мəҗидов

Milli maraqlar maliyyə-iqtisadi təhlükəsizlik tandeminin “təhlükəsizlik çətiri” altında Xülasə

Məqalədə bütövlükdə milli maraqlara, o cümlədən onun komponentlərinə maliyyə-iqtisadi tandeminin təsir gücü araşdırılır. Milli maraqları təmin edən sahələrin inkişaf etdirilməsində maliyyə-iqtisadi resursların önəmi vurğulanır. Müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmaqla milli maraqların təmin olunması metodları, təsnifləşdirilməsi və sahələrlə qarşılıqlı əlaqəsi verilmişdir.

Хагани Меджидов

Национальные интересы под “зонтиком безопасности” тандема финансово-экономической безопасности

Резюме

В статье рассматривается влияние финансово-экономического тандема на национальные интересы в целом, включая его компоненты. Подчеркивается особая роль финансовых и экономических ресурсов в развитии сфер, обеспечивающих национальные интересы. Приведены способы обеспечения национальных интересов с использованием различных источников, их классификация во взаимодействии со всеми сферами.

Khagani Majidov

National interests under the “security umbrella” of the financial-economic security tandem Summary

The article examines the influence of the financial-economic tandem on national interests as a whole, including its components. The importance of financial and economic resources is emphasized in the development of areas that provide national interests. Methods of securing national interests using various sources, their classification and interaction with fields are given.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası - <https://e-qanun.az/framework/13373>
2. <https://www.yourarticlelibrary.com/international-politics/national-interest-meaning-components-and-methods/48487>
3. https://csrc.nist.gov/glossary/term/us_national_interests
4. <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/americas-national-interests>
5. <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/amernatinter.doc>

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 04.10.2021

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 08.10.2021

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2021

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ “KİÇİK VƏ ORTA BİZNES”İN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNİN DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Azərhan Əsədli

Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti (UNEC)-in

“Rus İqtisad məktəbi”nin dissertantı

AZI000, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küçəsi 6

e-poçt: azerkhan.esedli@gmail.com

Açar sözlər: sahibkarlıq, biznes, kiçik və orta biznes, investisiya, maliyyə, kredit zəmanəti, biznes inkubatorları.

Ключевые слова: предпринимательство, бизнес, малый и средний бизнес, инвестиции, финансы, кредитные гарантии, бизнес-инкубаторы

Keywords: entrepreneurship, business, small and medium businesses, investments, finances, loan guarantees, business incubators

Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlara görə, iqtisadi müstəvidə əsas diqqət mərkəzində olan məsələ sahibkarlıq və biznes subyektlərinin sayının artması, onların fəaliyyətinin daha şəffaf əsaslarla icra edilməsidir. Nəzərdə tutulmuş istiqamətdə həyata keçirilən işlər ölkədə sahibkarlıq subyektlərinin, həmçinin onların iqtisadi dövriyyələrinin davamlı olaraq artması ilə müşahidə edilir. Bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsində özəl sektorun əhəmiyyətini daha da artırır. Hazırkı vəziyyətin təhlil edilməsi qarşıdakı dövr ərzində bu istiqamətdə Azərbaycanın uğurlarının miqyasının daha əhatəli olacağını göstərir. Bunun da əsas səbəblərindən biri ölkəmizin bundan sonra da sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə lazım olan dəstək, həmçinin maliyyə dəstəyini davamlı olaraq göstərəcəyi ilə əlaqədar məlumatlardır.

Son zamanlar, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında durğunluq və struktur tənəzzülünə çıxış kimi “Kiçik və Orta Bizneslər” (KOB) problemlərdən bir çıxış yolu olaraq görülür. Bir sıra tədqiqatlarda KOB-ların iri bizneslərlə müqayisədə daha tez adaptasiya olunması fikri əsaslandırılır. Ancaq, buna baxmayaraq iqtisadçılar qeyd edirlər ki, KOB-ların əhəmiyyəti hər bir iqtisadi istiqamətdə özünü fərqli büruzə verir. Məsələn, tədqiqat aparən iqtisadçılar KOB-ları ABŞ-dakı sərbəst bazar iqtisadiyyatının vacib sahəsi hesab edirlər. Lakin Yaponiyada vəziyyət tam fərqlidir. Burada KOB-lar nisbətən böyük şirkətlərə daha aşağı qiymətli, keyfiyyətli və yenilikçi məhsul tədarükçüləri olaraq bir növ dolayı rol oynayır.

KOB-ların bütün biznes mərhələlərində maliyyələşdirilməsi onların fəaliyyətə başlaması ilə bərabər, həmçinin inkişaf etməsinə, böyüməsinə, təkmilləşməsinə, cəmiyyətin hər bir sahəsində faydalı imkanlara töhfə verməsinə şərait yaratmaq üçün vacibdir.

Maliyyə istiqamətinə çıxış imkanları və sahibkarlığın inkişafında vacib əhəmiyyətə malik olduğu üçün, bu növ şirkətlər maliyyə mənbələrinə çıxış etmənin nisbətən asan olduğu Sənayeləşmiş Ölkələrdə daha da yüksək göstərici əldə edərək, üstün və gəlirli bizneslərə çevrilirlər [1]. Bilavasitə, maliyyə məhdudlaşdırılması şirkətlərin innovativ layihələrə vəsait qoymasına, inkişaf imkanlarına və yaxud böhran vəziyyətlərində təzədən strukturlaşdırılmasına qeyri-qənaətbəxş təsir göstərir.

Investisiya ehtiyaclarını ödəmək üçün KOB-ların ilkin dövrlərdə ən ümumi xarici maliyyə mənbəyi əsasən Bank kreditləri və pul axınıdır [2]. Bununla yanaşı, KOB-lar maliyyə imkanlarına çıxışda iri şirkətlər qarşısında əlverişsiz vəziyyətdə olurlar. Problemlər və asimmetrik məlumatlar, həmçinin yüksək əməliyyat xərcləri və KOB-ların şəffaf olmamaları kiçik biznes və startapların kredit çıxış imkanlarını daha da məhdudlaşdırır [3].

Biznes modelində qeyri-maddi aktivlərə əsaslanan və mənfəət modelinin proqnozunu vermək üçün əksər zamanda çətin olan innovativ və inkişaf istiqamətli müəssisələr daha riskli profildə

malik olduqlarına görə borc maliyyəsinə çıxış imkanları daha da çətinləşir [4].

Aşağı və orta gəlirli ölkələrdə bazar mühitində pul çatışmazlığı əksər zamanlarda özünü daha qabarıq şəkildə göstərir və kiçik biznesin rəsmiləşdirilməsi zamanı qarşıya çıxan əsas maneələr sırasında yer alır. Buna əsas etibarilə kontur-akt olaraq faiz dərəcələrinin minimuma endirilməsi göstərilərsə də, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OECD) [5] əsasən bu, kiçik şirkətlərdən daha çox böyük şirkətlərə fayda gətirir və beləliklə, KOB-ların daha çox kredit risk qrupuna aid olmalarına bir növ səbəb olur. Əsasən, əksər ölkələrdə KOB-lara və iri şirkətlərə tətbiq edilən orta faiz dərəcələrindən yayılma böhrandan öncəki zamanla müqayisədə daha da genişlənmişdir. 2008-ci ildə KOB-lara tətbiq olunan orta faiz dərəcələri iri şirkətlər üçün hesablanan dərəcədən 15,5% yüksək olmuşdursa, 2020-ci ildə isə bu faiz artıq 34,3% təşkil etmişdir.

Balanslaşdırılmış kapital strukturu əlverişli şərtlərlə bank kreditinin cəlb olunması ehtimalını artırır və məşğulluğun, həmçinin dövrüyyənin daha çox artımına gətirə bilər [6]. Bununla yanaşı, Avropa İttifaqında 2019-cu ilin iyulundan 2020-ci ilin sentyabrınadək sorğuda iştirak edən KOB-ların ancaq 16%-i səhm maliyyələşdirməsini öz şəxsi bizneslərində istifadə etmişdirlər.

Cədvəl

Maliyyələşdirmə alətləri və firmaların profili

Maliyyələşdirmə alətinin növü	Firmanın profili və mərhələsi	
	Aktivlərə əsaslanan maliyyə	
Aşağı risk/geri dönüş	<ul style="list-style-type: none"> • Aktivə görə borclanmaq • Faktoring • Satınalma sifarişinin maliyyələşməsi • Anbar qəbzləri • Lizing 	<ul style="list-style-type: none"> • Start-uplar • Məhdud sayda kredit tarixçəsi, girovu olmayan şirkətlər • Sürətlə böyüyən və pul yetməzliyi olan şirkətlər • Güclü müştəri bazası olan, ancaq yüksək sərmayələrə tələbatı olan şirkətlər • Yüksək riskli, şəffaf olmayan şirkətlər • kapital aktivləri sürətlə dəyişən şirkətlər • Əmtəə istehsalçıları
	Alternativ borc	
Aşağı risk/geri dönüş	<ul style="list-style-type: none"> • Korporativ istiqraz • Sekyuritləşdirilmiş borclar • Öhdəlikli istiqrazlar • Vençur borcları • Kraudfunding (borc) 	<ul style="list-style-type: none"> • Sabit qazancı olan, müqayisədə az nağd pul dövrüyyəsi olan iri və orta ölçülü şirkətlər • Emissiya ilə əlaqəsi olan və hesabat tələblərinə cavab verən şirkətlər • İnvestisiya icra edən, böyümə imkanlarından istifadə edən şirkətlər • Menecmentə həmçinin, nəzarətə müdaxilə etmək istəməyən şirkətlər • Girov həmçinin, kredit tarixçəsi olmayan şirkətlər

"Hibrid" olan Alətlər			
Orta risk/geri dönüş		<ul style="list-style-type: none"> • Subordinasiyalı kreditlər/istiqraz • Səssiz iştiraklar (heçbir səs payı olmayan səhmlər və s.) • Ortaq kreditləşmə • Mənfəətdə iştirak etmək hüquqları • Konvertasiya edilən istiqrazlar • Zəmanətli istiqraz • Mezzanine üsulu ilə maliyyələşmə (buna puzzle üsulu da deyilir) 	<ul style="list-style-type: none"> • Vençur kapitalistdən ucuz genişlənmə kapitalı arayan və daha az nəzarət tələb edən gənc və yüksək inkişaf edən şirkətlər • İnkişaf etməkdə olan şirkətlər • Keçid və restrukturizasiyadan keçən şirkətlər • Kapital strukturunu biraz daha gücləndirmək istəyən şirkətlər • Uğurla qurulmuş və sabit qazancı və bazar mövqeyi olan şirkətlər
Kapital Alətləri			
Yüksək risk və geri dönüş	Özəl kapital	<ul style="list-style-type: none"> • Mələk adlanan investisiyalar (bəzən filantropistlər) • Kraudfunding 	<ul style="list-style-type: none"> • Erkən investisiya mərhələsində olan şirkətlər • Investisiya, biznes qurmaq bacarıqlarını tələb edən innovativ müəssisələr
		<ul style="list-style-type: none"> • Vençur kapitalı 	<ul style="list-style-type: none"> • Erkən və gec investisiya mərhələsində olan şirkətlər • Az vaxtda yüksək gəlir gətirmə qabiliyyətinə sahib olan, yüksək inkişaf potensialı olan şirkətlər
	İctimai Kapital	<ul style="list-style-type: none"> • KOB-ların ictimai listinqinə görə ixtisaslaşan platformalar 	<ul style="list-style-type: none"> • Yenidənqurma həmçinin, mülkiyyət dəyişikliyi edən yetişkin şirkətlər • Xilas etmə potensialı problemi olan şirkətlər • Gənc olan və yenilikçi həmçinin, yüksək riskli kiçik şirkətlər • Yüksək strukturlaşdırılmış idarəetmə sistemləri olan şirkətlər

Mənbə: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) (2020).

Siyasət eksperimentləri də daxil olmaqla mövcud maliyyə böhranından sonra yeni siyasət təşəbbüsləri və tədbirlərin genişləndirilməsi, həmçinin KOB-ların maliyyəyə çıxışını daha da gücləndirmək üçün müxtəlif dövlət siyasəti tətbiq edilmişdir.

Kredit zəmanəti sxemləri İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) dövlətlərində ən əhatəli şəkildə qəbul edilən siyasət aləti olaraq qalmaqda yanaşı, eyni zamanda onların dizaynı ehtiyaclarla uyğunlaşmaq üçün mütəmadi olaraq yenidən nəzərdən keçirilir. Faiz dərəcəsi subsidiyaları, birbaşa

kreditləşdirmə sxemləri, ixrac zəmanətləri və ticarət kreditlərini dəstəkləmək üçün tədbirlər planı, həmçinin xaricdən maliyyə axtaran KOB-lara biznes məsləhətlərinin verilməsi bir neçə başqa ümumi istifadə edilmiş siyasət alətlərini təşkil edir.

Hal-hazırda, dövlətlər tez-tez innovativ və sürətlə böyüyən kiçik biznesləri üstün tutan təşəbbüslərlə kapital tipli alətlərə günü-gündən daha çox dəstək verirlər. Buna misal olaraq, kraudfunding fəaliyyətlərinə şərait yaratmağa yönəlmiş tənzimləyici islahatları bir nümunə kimi göstərmək olar. Müəyyən qanunlarda innovativ startapların maliyyəyə çıxışını yüksəltmək məqsədilə dövlətin dəstəyi bu şirkətlərin zəif idarəetmə bacarıqları, yüksək tənzimləmə yükü və üzləşdiyi başqa problemləri yerinə yetirmək üçün çoxtərəfli siyasət tədbirləri paketi ilə tamamlanır.

Buna misal olaraq, Avropaya görə İnvestisiya Planı (Yunker Planı) istiqamətində 2015-ci ildə Avropa Strateji İnvestisiya Fondu (EFSI) yaradılmışdır ki, burada, alternativ maliyyə mənbələrinin azlığını aradan qaldırmaq AİB (Avropa İttifaqı Bankı) Qrupu tərəfindən icra edilmiş və həmçinin onlara birgə sponsorluq edilmişdir. Bu uğuru nəzərə alaraq, EFSI-nin KOB bölməsi 2016-cı ildə genişləndirilmişdir. Əlavə olaraq, investisiya layihələrinin keyfiyyətini daha da artırmaq məqsədilə texniki yardım və xüsusi məsləhətlərin verilməsi üçün yeganə çıxış nöqtəsi kimi mövcud olan Avropa İnvestisiya Məsləhət Mərkəzi (EIAH) fəaliyyətə başlamışdır.

KOB-ların maliyyələşdirilməsi siyasətinə istiqamətlənmənin regional və yerli şəraitə adaptasiyası şəraitində də inkişaf etməkdə olan tendensiya vardır. Məsələn, Fransada nisbətən kiçik yerli şirkətlərə mövcud olan maliyyə məsələləri ilə əlaqədar məsləhətlər verən “Banque de France” 100-ə yaxın məsləhətçidən ibarət olan regional müxbirlər şəbəkəsi yaratmışdır. 2016-cı ildə Birləşmiş Krallıqda, Britaniya Biznes Bankı KOB-lara dəstək olmaq məqsədilə onları ticarət istiqamətli maliyyə yardımı ilə təmin etmək üçün 10 Yerli Müəssisə Tərəfdaşlığı (LEPs) ilə əməkdaşlıq etmiş və buna görə də regional mərkəzli ilk fond “Northern Powerhouse” İnvestisiya Fondu (NPIF) fəaliyyətə başlamışdır [7]. 2015-ci ildə Çində yaradılan milli KOB-un İnkişafı Fondu 2016-cı ildə Şentzen şəhərində ilk dəfə olaraq regional törəmə fondunu yaratmışdır.

Maliyyə bazarlarına çıxışı zamanı KOB-ların ən çox rast gəldikləri əsas çətinliklərdən biri investorların onlara investisiya yatırmalarından sonra meydana gələn riskləri və faydaları güvənli şəkildə qiymətləndirməsinə maneçilik törədən məlumat çatışmazlıqları ilə əlaqədardır. Kredit risklərinin qiymətləndirilməsi zamanı infrastrukturun inkişafı cari məlumat asimetriyalarının aradan qaldırılmasında və maliyyə bazarlarında KOB-ların şəffaflığının artırılmasında vacib əhəmiyyətə malikdir. Bunlara uyğun olaraq vacib iki siyasəti qeyd etmək olar:

1. Yaponiya hökuməti Yaponiyanın Ticarət, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi və Orta və Kiçik Müəssisə Agentliyinin (SMEA) başçılıq etdiyi Kredit Riski Məlumat Bazasını (CRD) yaratmışdır. Kredit Riski Məlumat Bazasını (CRD) kredit riskinin qiymətləndirilməsi (reyting), statistik məlumat, məlumatların seçilməsi və əlaqədar olan xidmətləri təmin edir.
2. Avro Təminatlı Qeydlər Təşəbbüsü (ESNI) “Banque de France”-in qeyri-maliyyə şirkətlərinin kredit qiymətləndirməsindən istifadə etməklə Fransanın KOB aktivləri keyfiyyətli fəaliyyət göstərən sekuritizasiya bazarının inkişafını məhdudlaşdıran məlumat asimetriyalarını aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Avro Təminatlı Qeydlər Təşəbbüsü ESNI 2014-cü ilin mart ayından etibarən özəl bank qrupları tərəfindən və Banque de France-in dəstəyilə Xüsusi Məqsədli Vasitə kimi yaradılmışdır.

KOB-ların maliyyələşdirilməsində başqa bir problem isə qeyri-maddi aktivli¹ KOB-ların əsasən də innovativ sahədə fəaliyyət göstərənlərin maliyyələşdirilməsidir. Son təşəbbüslərdən əsasən, Yaponiyada subsidiyalaşdırılmış Əqli Mülkiyyətin (ƏM) qiymətləndirilməsi üzrə hesabatların təqdim edilməsi kimi fəaliyyətin əksər hissəsi Asiyada cəmləşmişdir, firmaya aid olan qeyri-maddi aktivlərin bazarda icra edilə bilən dəyərə malik olduğunu müəyyən etmək üçün köməklik göstərilməyə istiqamətlənmişdir. Əqli Mülkiyyət üzrə Dövlət İdarəsi Çində əqli mülkiyyətin maliyyələşdirilməsi vasitələrini stimullaşdırmaq məqsədilə tədbirlər kompleksi ilə tamamlanan, dövlət tərəfindən ümitsiz olan borcları ödəmək üçün dəstəklənən kompensasiya

sxemləri, girovların və qiymətləndirmə rejimlərinin mərkəzi reyestri kimi zəmanətin əhatə dairəsi fəaliyyət göstərir. Bütün bunlara müəyyən şərtlər altında 100%-ə qədər, kreditorların təşviq edilməsi (ƏM-ə dəstəklənən kreditlərin nisbi sayından asılı olaraq), ƏM fəaliyyətinə dəstək göstərən kreditlər üçün faiz dərəcəsi subsidiyaları və ayrılmış fondlar aiddir. ƏM-in alınması, kommersionlaşdırılması və girovlaşdırılması üçün Koreya İnkişaf Bankı kreditlərə başlamışdır və onun kredit zəmanət institutu kreditləşmə və ya sekuritizasiyaya görə ƏM-in qiymətləndirilməsi üçün andarraytinq təklif etmişdir [8].

Ölkələr tərəfindən yaradılmış fondlar həmçinin, uyğunlaşdırılmış və ya birgə investisiya fondlarının köməyiylə mövcud olan birbaşa investisiyalar başlanğıc və ilkin mərhələlərdə təklif zamanı boşluqların aradan qaldırılmasına görə əlverişli və effektiv vasitə kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar şəbəkələri və KOB bazarlarını daha da gücləndirərək və eləcə də dövlətin dəstəyi olmadan həyata keçirilə bilməyəcək özəl investisiyaları kapitalizasiya edir. Bu baxımdan bariz nümunə kimi İsraildə fəaliyyət göstərən Yozma proqramı, Türkiyənin İnkişaf və İnnovasiya Fondu və ya Danimarka İnkişaf Kapitalı Fondunu göstərmək olar ki, bunlar hamısı özəl və dövlət sektoru arasında ortaqların investisiyalara əsaslanır. Ümumiyyətlə, son illərdə bir çox İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatında (OECD) ölkələrində yardım alətlərinin əsas diqqəti birbaşa olaraq investisiya yatırın kapital fondlarından birgə investisiya fondları kimi daha dolaylı modellərə yönəlmişdir [9].

İnkubatorların yaradılması sahibkarlığın həm iqtisadi və həm də dolaylı yolla maliyyə stimullaşdırılmasındakı həyata keçirdiyi növbəti strategiyasıdır. Bəhs edilən inkubatorların mənşəyini 1970-ci illərin sonları və 1980-ci illərin əvvəllərində Qərbin bir çox sənaye ölkələrində müşahidə etmək olar. Ənənəvi olan sənaye sahələrinin tənəzzül etməsi nəticəsində işsizliyin artması ilə üz-üzə gələn həm Avropa, həmçinin də ABŞ-da böhran sahələrinin, icmaların və bölgələrin bərpa edilməsinə köməklik göstərmək üçün yeni strategiyalara ehtiyacın olduğu qəbul edildi. 1980-ci illərdə müşahidə edilən strategiyalar ekzogen faktorlara əsaslanan mobil kapitalın və iş yerlərinin inkişaf etməmiş və ya azalan bölgələrə "aşağıdan yuxarıya" köçürülməsi kimi mövcud olan ictimai müdaxilənin "yuxarıdan aşağıya" yanaşma tərzinə dəyişməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu iqtisadi inkişafın reallaşdırılması üçün yerli potensialı maksimum dərəcədə inkişaf etdirməyə yönəldilmiş bir yanaşmadır. Həmçinin, biznes inkubatorları texnologiyaya transferini və innovasiyanı dəstəkləyən alətlər kimi istifadə edilməyə başladı.

Diqqətlə seçilmiş sahibkarlıq qruplarına 1980-ci illərdə "birinci nəsil" inkubatorlar əlverişli sahələr və imkanlar təklif edirdi. 1990-cı illərdə xarici ölkələrdə filiallara, iş sahələrində məsləhətçilərə, bacarıqların artırılması və şəbəkə xidmətlərində peşəkar dəstəyə ehtiyac duyulurdu. Bütün bunlar "ikinci nəsil" inkubatorunun yaranmasına səbəb oldu, baxmayaraq ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxu hələ də orijinal rejimdə qalmışdı. 1998-ci ildən etibarən paralel olaraq yeni bir inkubasiya modeli meydana çıxdı ki bu da İKT-ni səfərbər etmək və inkişaf potensialı, texnologiyaya əsaslanan şirkətlər yaratmaq üçün dəstəyin daha da yaxınlaşmasını təmin etmək məqsədi daşıyırdı. XXI əsrin əvvəllərində bütün dünyada 3000-ə yaxın iş inkubatorunun olduğu qeyd edilmişdir.

İnkubatorların tərfi bir ölkədən digərinə görə dəyişir. Avropa Birliyində biznes inkubatoru yeni yaradılmış şirkətlərin məhdud bir məkanda cəmləşdiyi yerdir. Onların məqsədi, bu şirkətləri ümumi imkanları (hesablama qurğuları, telefon, faks, və s.), həmçinin idarəetmə dəstəyi və ehtiyat xidməti olan modullu binalarla təmin etməklə bu firmaların inkişaf şansını və yaşamaq sürətini artırmaqdır. Burada əsas diqqət yerli inkişafa və iş yerlərinin açılmasına yönəldilmişdir.

ABŞ-da Milli Biznes İnkubasiya Dərnəyi (NBIA) biznes inkubasiyasını ticarət şirkətlərinin inkişafının dinamik bir prosesi olaraq təyin edir. İnkubatorlar yeni yaranmış şirkətləri "tərbiyə edir", yəni onları birinci mərhələdə vacib olacaq bilik və nəzəri dəstəklə bir növ yetişdirir, bu həssas olduqları dövrlərdə onlara yaşamaq və inkişaf etməkdə köməklik göstərir. İnkubatorlar praktiki olaraq idarəetmə köməyi, maliyyələşdirmə imkanı və kritik iş və ya texniki köməklik xidmətlərinə rəhbərlik edir. Sahibkar şirkətlərə avadanlıqlara çıxış, ümumi ofis xidmətləri, kirayə və genişlənə bilən məkan təklif edirlər və onların hamısının "bir dam altında" fəaliyyəti biznes subyektləri üçün ayrıca avantajdır. Bu, həmçinin, onların öz aralarında da əməkdaşlıq etmələrinə şərait yaradır.

Almaniya və Birleşmiş Krallıq tərəfindən qəbul olunan təriflər bir-birinə bənzəyir. Yenicə bu fəəaliyyətə başlayanlar üçün fiziki yerin təmin olunması inkubatorların müəyyənədicisi xüsusiyyəti olaraq görülsə də, sahibkarların təlimdən keçməsi, mentorluğu və başqa xüsusiyyətlərinə eyni dərəcədə diqqət yetirilir. Tərifə görə, iş inkubasiyası "dinamik bir işin inkişaf prosesi" olaraq müəyyənəşdirilir. Bu da həmçinin, ilkin mərhələdə olan firmaların uğursuzluq nisbətini azaltmağa və məşğulluq, əmtəə istehsalçıları kimi üstünlüyə sahib olan firmaların böyüməsini sürətləndirməyə köməklik göstərən və bir çox prosesləri əhatə edən termindir. Adətən biznes inkubatoru dedikdə işin başlanğıc mərhələsində sahibkarları əlverişli və dəstəkləyici mühit ilə təmin edən kiçik iş vahidləri nəzərdə tutulur. Qeyd edilən bu inkubatorlar uşurla aparılan biznesin inkişafı üçün üç əsas komponenti təmin edir - bazarda fəəaliyyət və tanınma, mentorlara və investirlərə asan çıxış, sahibkarlıq və öyrənmə mühiti [10].

Müxtəlif növdə iş inkubasiya sistemlərinin təsnifatı biraz qarışıqdır. Bir çox hallarda, inkubatorların ciddi qəbul etdikləri meyarlar vardır və ən əsası da bu meyarlar müxtəlif növləri fərqləndirmək üçün şərait yaradır. İnkubatorların məqsədini də nəzərə almaq vacibdir. Bununla da, biznes inkubatorları ixtisaslaşdırılmış və çoxməqsədli olmaqla 2 qrupa ayrılırlar:

1. İxtisaslaşdırılmış inkubatorlar müəyyən formada fəəaliyyət növlərinə, məsələn, xüsusi texnologiya növlərinin və yaxud da yeni bir növün inkişafına əsas diqqəti yönəldirlər;
2. Çoxməqsədli inkubatorlar isə əsasən ticarət meyarlarına cavab verən hər hansı sahibkarlıq işini qəbul edirlər.

İnkubatorlar kiçik və orta sahibkarlığın qurulmasına, eləcə də onların inkişafına dəstək verir. Həmçinin, inkubatorlar idarə edilən iş sahəsinin daha yüksək formasıdır və biznes subyektlərini idarə edilən iş sahəsi ilə təmin edən bir sıra imkanlarla əhatə edirlər. İdarə edilən iş sahəsinin növləri, idarə heyətinin kirayənişinlər və biznesmenlər ilə münasibətlərində inkubasiyaya qəbul edilən müəssisələrin növünə görə, praktik cəhətli bir yanaşma tətbiq etmə dərəcəsinə görə, əsasən də texnoloji inkişaf dərəcəsinə görə təsnifləşdirilə bilər. Biznes inkubatorları fiziki xüsusiyyətlərinə, göstərilən xidmətlərin növünə, hədəf bazarlarına və əməliyyat prosedurlarına görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Sahibkarlıq fəəaliyyətində sənayeləşmiş dövlətlərin təcrübəsi ilə yanaşı, MDB-yə daxil olan dövlətlərin də təcrübəsinin öyrənilməsi vacib əhəmiyyət daşıyır. Yeni müstəqil dövlətlər bazar iqtisadiyyatına başqa dövlətlərdən fərqli sistemdən keçir. İnkışaf etmiş dövlətlərdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı əsasən məşğulluğun təmin olunması məqsədini daşıyarsa, ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı sahibkarlığın iqtisadi inkişafının təmin olunması və onun təşəkkül tapması məqsədini daşıyır. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının tənzimlənməsi prosesində icra edilən dünya təcrübəsinin yerli şəraitə uyğunlaşdırılması, yeni müxtəlif mexanizmlərin işlənilib hazırlanması və praktiki nəticələrin yaxşılaşdırılması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.

Kiçik və orta biznesin inkişaf etdirilməsi bu və müxtəlif ölkədə fəəaliyyət göstərən iqtisadi mexanizmlərlə və sahəvi xüsusiyyətlərlə sıx formada bağlıdır. Ona görə də, statistik göstəricilərə əsaslanaraq dövlətin kiçik sahibkarlığının formalaşdırılmasını inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi ilə müqayisə edərəkən institusional infrastrukturun həmçinin, istehsalın inkişaf səviyyəsindəki və milli təsərrüfatın strukturundakı müəyyən fərqləri nəzərə almaq çox vacibdir. Kiçik və orta biznes dövlətin iqtisadi sisteminin vacib göstəricisi olduğu üçün onların istehsalında investisiyalaşdırılma məsələlərinin həll edilməsi üçün yolların və imkanların araşdırılması mühüm şərtidir. Hazırki mərhələdə kiçik və orta biznesə maliyyə ehtiyatlarının cəlb edilməsində ölkənin rolu bir mənalı aktual olaraq qalmaqdadır.

Nəticə

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta biznes özündə bir potensial formalaşdırmışdır. Başqa mənadə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin müasir səviyyəsi bazar mühitinin formalaşdırılmasının ilkin mərhələsinə uyğun gəlir və hələ ki, öz potensial imkanlarının tam olaraq həyata keçirilməsindən uzaqdır. Bununla belə ölkədə iqtisadi islahatların icra edildiyi zaman kəsiyində kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf prosesi zamanı müsbət meyl özünü göstərmişdir.

Azərhan Əsədli
Sahibkarlıq fəaliyyətində “Kiçik və Orta Biznes”in
maliyyələşdirilməsinin dünya təcrübəsi

Xülasə

Məqalədə qeyd edilir ki, kiçik və orta biznesin problemlərinin həlli müasir dövrdə inkişaf üçün zəruri olan əhəmiyyətli istiqamət kimi iqtisadi ədəbiyyatlara, həmçinin dövlət proqramlarına daxil edilmişdir. Hər il yerinə yetirilən çoxsaylı tədqiqatlar buna nümunədir. İnkişaf etməkdə olan ölkə kimi Azərbaycan üçün KOB-ların inkişafı çox vacib və məqsədəuyğundur. Bu sahə ölkənin inkişafına birbaşa və dolaylı yolla təsir göstərdiyi üçün, əsasən sənayeləşmiş dövlətlərin təcrübəsinin öyrənilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Азербайджан Асадлы
Мировой опыт финансирования «Малого и среднего бизнеса»
в предпринимательской деятельности

Резюме

В статье говорится о том, что решение проблем малого и среднего бизнеса – важное направление, необходимое для развития в наше время, эти вопросы включены в экономическую литературу и государственные программы. Многочисленные исследования, проводимые каждый год, являются примерами этого. Для Азербайджана, как развивающейся страны, развитие малого и среднего бизнеса очень важно и целесообразно. Поскольку эта сфера прямо и косвенно влияет на развитие страны, важно изучать опыт преимущественно промышленно развитых стран.

Azerkhan Asadli
"Small and Medium Business" in entrepreneurial activity
world experience of financing

Summary

The article notes that the solution of the problems of small and medium-sized businesses is included in the economic literature as an important direction necessary for development in the modern era, as well as in state programs. Numerous studies carried out every year are an example of this. For Azerbaijan as a developing country, the development of SMEs is very important and expedient. Since this area directly and indirectly affects the development of the country, the study of the experience of mainly industrialized states is of paramount importance.

Ədəbiyyat

1. Rajan, R. G., & Zingales, L. (1998). Financial dependence and growth. *The American Economic Review*,
2. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), 2019
3. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), 2020
4. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), 2020
5. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), 2020
6. Lagasio V. “Corporate governance and environmental social governance disclosure”, 22 January, 2019
7. British Business Bank, 2016
8. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), 2019
9. Avropa İnvestisiya Fondu, 2015
10. Lalkaka R. “Biznes İnkubasiyasında ən yaxşı təcrübələr” Dərs vəsaiti, Brüssel”, 14 noyabr, 2001

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 22.09.2023

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 28.09.2023

Çap üçün qəbul olunmuşdur: 19.11.2023

**2023-CÜ İLİN YANVAR-SENTYABR AYLARININ YEKUNU ÜZRƏ ÖLKƏNİN
SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA DAİR GÖSTƏRİCİLƏR**

MAKROİQTİSADI GÖSTƏRİCİLƏR

Göstəricinin adı	2023-cü ilin yanvar-sentyabr ayları, faktiki	2023-cü ilin yanvar-sentyabr ayları 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	Məlumat üçün 2022-ci ilin yanvar-sentyabr ayları 2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə
A	1	2	3
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	90 812,5	100,8	105,6
o cümlədən qeyri neft-qaz ÜDM	56 165,0	103,0	110,1
Əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM, manat	8 948,8	100,2	105,1
Sənaye məhsulu, milyon manat	50 244,0	98,9	99,4
o cümlədən qeyri neft-qaz sənayesi	12 923,1	106,1	107,2
Əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər, milyon manat	12 728,9	121,3	104,6
o cümlədən qeyri neft-qaz sektoruna	8 334,6	123,2	118,1
ondan qeyri neft-qaz sənayesinə	671,0	72,4	91,6
Kənd təsərrüfatı məhsulu, milyon manat	9 996,9	103,0	103,0
o cümlədən: bitkiçilik	5 457,3	102,5	103,0
heyvandarlıq	4 539,6	103,5	102,9
Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, milyon ton	166,9	105,9	112,3
Nəqliyyat sektorunda sərnişin daşınması, milyon sərnişin	1 364,0	117,1	138,9
İnformasiya və rabitə xidmətləri, milyon manat	2 258,5	114,7	115,5
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi, milyon manat	40 888,1	103,3	102,9
Əhaliyə göstərilən ödənişli xidmətlər, milyon manat	8 107,9	115,3	107,8
Dövlət büdcəsinin gəlirləri, milyon manat	22 077,0	98,6	125,3
Dövlət büdcəsinin xərcləri, milyon manat	23 214,5	113,4	115,6
Dövlət büdcəsinin profisiti, milyon manat	1137,5	x	x
Əhalinin nominal gəlirləri, milyon manat	58 018,3	113,8	120,3

A	1	2	3
Əhalinin hər nəfərinə düşən nominal gəlirlər, manat	5 717,2	113,1	119,8
Əhalinin banklardakı əmanətləri, 2023-cü il 01 oktyabr vəziyyətinə, milyon manat	12 705,5	113,2	127,0
Kredit qoyuluşları, 2023-cü il 01 oktyabr vəziyyətinə, milyon manat	23 018,6	116,8	123,5
o cümlədən	519,8	80,0	74,6
vaxtı keçmiş kreditlər			
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	919,8	111,2	114,4
İstehlak qiymətlərinin indeksi	x	110,9	113,4
Əhalinin sayı, 2023-cü il 01 oktyabr vəziyyətinə, min nəfər¹⁾	10 168,4	100,6	100,6
Xarici ticarət dövriyyəsi²⁾, mlyn. ABŞ \$			
faktiki qiymətlərlə	33 591,9	81,3	172,3
müqayisəli qiymətlərlə	x	96,9	109,3
o cümlədən: ixrac			
faktiki qiymətlərlə	20 977,7	67,6	198,3
müqayisəli qiymətlərlə	x	94,3	113,6
ondan qeyri-neft ixracı			
faktiki qiymətlərlə	2 434,3	110,6	121,5
müqayisəli qiymətlərlə	x	106,2	109,9
idxal			
faktiki qiymətlərlə	12 614,2	122,6	123,4
müqayisəli qiymətlərlə	x	104,6	101,1

Qeyd:

¹⁾ Azərbaycan Respublikasının Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdirildiyi ərazisindəki əhali istisna olmaqla.

²⁾ Hesabat dövründə gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyərinə dair məlumatlar nəzərə alınmaqla.

ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL İSTEHSALI

milyon manat

	Yanvar-sentyabr		2023-cü ilin yanvar-sentyabr ayları əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
	2023	2022*)	
Ümumi Daxili Məhsul	90812,5	98193,8	100,8
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	5800,6	5177,5	103,0
Sənaye	37780,9	51156,8	98,8
o cümlədən:			
mədənçıxarma sənayesi	31550,0	45152,8	97,5
emal sənayesi	5095,6	4953,7	109,4
elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	909,8	852,9	101,4
su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	225,5	197,4	114,4
Tikinti	4509,2	3879,8	112,5
Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri	8622,9	7520,7	103,3
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	5469,1	5942,5	88,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	2127,0	1522,4	126,0
İnformasiya və rabitə	1501,3	1308,5	114,7
Digər sahələr	16364,1	14296,3	102,0
Məhsula və idxala xalis vergilər	8637,4	7389,3	104,9

*) 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarının göstəriciləri yekun məlumatlar əsasında dəqiqləşdirilmişdir.

MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ VƏSAİTLƏR

	2023-cü ilin yanvar- sentyabr aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	12728,9	121,3	100,0
o cümlədən:			
Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	5774,8	106,0	45,4
Bank kreditləri	336,0	105,2	2,6
Büdcə vəsaitləri	5162,2	150,3	40,6
Büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri	-	-	-
Əhalinin şəxsi vəsaiti	793,6	94,2	6,2
Sair vəsaitlər	662,3	147,9	5,2

**İQTİSADİYYATIN SAHƏLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLMİŞ
VƏSAİTLƏRİN DƏYƏRİ**

İqtisadiyyatın sahələri	2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında, milyon manat	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən (müqayisəli qiymətlərlə), faizlə	Ümumi yekunda xüsusi çəkisi, faizlə
Cəmi	12728,9	121,3	100,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	445,1	170,8	3,5
Sənaye o cümlədən:	5065,2	108,9	39,8
Mədəncixarma sənayesi	4089,5	119,5	32,1
Emal sənayesi	557,8	69,7	4,4
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	303,2	88,5	2,4
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	114,7	135,4	0,9
Tikinti ondan mənzil tikintisi	2610,8 639,1	133,0 93,7	20,5 5,0
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	105,8	114,9	0,8
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı o cümlədən:	3600,9	131,4	28,3
nəqliyyat	3597,8	131,4	28,3
poçt və kuryer fəaliyyəti	3,1	98,2	0,0
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	59,7	109,6	0,5
İnformasiya və rabitə ondan rabitə	274,3 267,1	155,8 154,7	2,2 2,1
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	148,9	199,6	1,2
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1,1	73,9	0,0
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	11,8	75,2	0,1
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	19,3	36,9	0,1
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	223,0	94,3	1,8
Təhsil	82,8	69,0	0,6
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	53,9	132,1	0,4
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	5,2	66,5	0,0
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	21,1	7,6 d.	0,2

PƏRAKƏNDƏ TİCARƏT DÖVRIYYƏSİNİN MƏHSULLAR ÜZRƏ STRUKTURU

	2023-cü ilin yanvar-sentyabr ayları, milyon manat	2023-cü ilin yanvar-sentyabr ayları 2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə
Pərakəndə ticarət dövriyyəsi	40 888,1	103,3
o cümlədən:		
ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatları	22 951,8	102,0
toxuculuq məhsulları, geyim və ayaqqabılar	5 483,7	105,0
elektrik malları və mebellər	2 044,2	103,9
kompyuterlər, telekommunikasiya avadanlıqları və çap məhsulları	431,8	116,3
əczaçılıq məhsulları və tibbi ləvazimatlar	929,7	92,7
avtomobil benzini və dizel yanacağı	2 218,5	106,7
digər qeyri-ərzaq malları	6 828,4	105,1

İQTİSADİYYATA KREDİT QOYULUŞU

	2023-cü il oktyabrın 1-i vəziyyətinə, milyon manat	Əvvəlki ilin eyni dövrünə nisbətən, faizlə
Kredit qoyuluşları – cəmi	23018,65	116,8
o cümlədən:		
qısamüddətli	3938,97	98,0
uzunmüddətli	19079,68	121,7
Ödəmə vaxtı keçmiş kreditlər	519,77	80,0
Kreditlərin ümumi həcmində vaxtı keçmiş kreditlərin xüsusi çəkisi, faizlə	2,3	x

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİ

	2023-cü ilin yanvar-sentyabr ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Gəlirlər – cəmi	22076,39	100,0	24,31
o cümlədən:			
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1201,21	5,4	1,32
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	6733,52	30,5	7,42
Torpaq vergisi	34,44	0,2	0,04
Əmlak vergisi	205,93	0,9	0,23
Əlavə dəyər vergisi	6112,60	27,7	6,73
Sadələşdirilmiş vergi	264,06	1,2	0,29
Aksiz	1098,04	5,0	1,21
Yol vergisi	103,79	0,5	0,11
Mədən vergisi	119,39	0,5	0,13
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	1352,93	6,1	1,49
Digər daxilolmalar	4850,48	22,0	5,34

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN XƏRCLƏRİ

	2023-cü ilin yanvar-sentyabr ayları, milyon manat	yekuna görə faizlə	ÜDM-də payı, faizlə
Xərclər – cəmi	23214,46	100,0	25,56
o cümlədən:			
Ümumi dövlət xidmətləri	2486,28	10,7	2,74
Müdafiə və milli təhlükəsizlik	3468,88	14,9	3,82
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə və prokurorluq	1752,96	7,6	1,93
Təhsil	2709,11	11,7	2,98
Səhiyyə	1214,05	5,2	1,34
Sosial müdafiə və sosial təminat	3214,05	13,8	3,54
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti və bu qəbildən olan digər fəaliyyət	305,33	1,3	0,34
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	181,72	0,8	0,20
Kənd təsərrüfatı	676,86	2,9	0,74
Ətraf mühitin mühafizəsi	202,37	0,9	0,22
İqtisadi fəaliyyət	6431,51	27,7	7,08
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	571,34	2,5	0,63

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA YÜK DÖVRİYYƏSİ, milyon ton-km

	2023-cü ilin yanvar- sentyabr aylarında	2022-ci ilin müvafiq dövründə	2022-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	69 686,1	66 329,3	105,1
o cümlədən:			
Dəmir yolu	5 133,8	5 245,6	97,9
Dəniz	3 133,2	2 687,5	116,6
Hava	2 019,7	2 186,5	92,4
Boru kəməri	50 431,1	47 668,5	105,8
neft kəməri	40 779,0	38 917,2	104,8
qaz kəməri	9 652,1	8 751,3	110,3
Avtomobil	8 968,3	8 541,2	105,0

NƏQLİYYAT SEKTORUNDA SƏRNIŞIN DÖVRIYYƏSİ

milyon sərnişin-km

	2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında	2022-ci ilin müvafiq dövründə	2022-ci ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə
Cəmi	24 240,4	20 805,6	116,5
o cümlədən:			
Dəmir yolu	234,5	127,9	183,3
Dəniz	8,3	7,0	118,6
Hava	3 968,0	3 530,4	112,4
Metro	1 850,5	1 731,5	106,9
Avtomobil	18 179,1	15 408,8	118,0
avtobus	16 970,6	14 249,0	119,1
taksi	1 208,5	1 159,8	104,2

AZƏRBAYCANIN TƏRƏFDAŞ ÖLKƏLƏRLƏ XARİCİ TİCARƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ*

(yanvar-sentyabr)

min ABŞ dolları

Ölkələrin adı	Dövriyyə	İdxal	İxrac
Cəmi	39103374,1	12614160,0	26489214,1
o cümlədən:			
İtaliya	12051969,7	312314,5	11739655,2
Türkiyə	6255964,8	1696760,1	4559204,7
Rusiya	3133542,0	2269541,5	864000,5
Çin	2282165,3	2210528,3	71637,0
Almaniya	1259473,6	705583,8	553889,8
İsrail	1235124,0	22655,9	1212468,1
Yunanıstan	1216447,9	18350,2	1198097,7
Hindistan	902700,8	158159,4	744541,4
İspaniya	793564,1	81499,8	712064,3
Türkmənistan	678373,4	614185,3	64188,1
Gürcüstan	675162,9	96045,3	579117,6
Birləşmiş Krallıq	634855,2	249969,8	384885,4
Çexiya	592586,9	61912,0	530674,9
Rumıniya	526252,7	53978,1	472274,6
Fransa	482254,6	354329,3	127925,3
Xorvatiya	419156,2	3519,9	415636,3
Amerika Birləşmiş Ştatları	395135,5	386822,8	8312,7
İrlandiya	394674,4	24950,4	369724,0
İran	352606,6	340860,3	11746,3
Vyetnam	347075,1	102858,7	244216,4
Bolqarıstan	345905,5	21710,6	324194,9
Yaponiya	319624,8	307316,0	12308,8
Koreya	317899,5	317459,0	440,5
Qazaxıstan	269039,6	188000,9	81038,7
Ukrayna	247078,9	171094,8	75984,1
Digər ölkələr	2974740,1	1843753,3	1130986,8

*Gömrük məlumatı

İXRAC OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında		2022-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
Təzə tərəvəz, ton	144958,7	139238,1	107,8	95,3
Təzə meyvə, ton	230438,7	289569,5	125,4	117,6
Kartof, ton	71070,5	31011,7	90,9	88,4
Çay, ton	505,9	4604,8	32,4	47,7
Bitki yağları, ton	3765,9	6233,9	57,3	50,5
Marqarin, qida üçün yararlı digər qarışıqlar, ton	1616,1	2716,2	131,4	115,7
Şəkər, ton	22591,1	16868,1	83,3	89,9
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	6881,9	8890,0	127,5	148,0
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	10594,8	13103,1	134,1	131,2
Təbii üzüm şərabləri və üzüm suslosu, min dkl	251,2	5492,7	131,9	162,8
Tütün, ton	1777,0	3841,2	34,7	24,8
Bentonit gili, ton	126340,2	10364,4	98,9	108,6
Sement klinkerləri, ton	578147,2	32620,2	112,7	137,5
Mineral gübrələr, ton	198708,2	50408,8	72,1	30,8
Xam neft, min ton	19876,3	12128399,7	101,9	81,4
Xam neft, min ton (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	17853,8	10550671,4	90,5	70,8
Reaktiv mühərriklər üçün və digər məqsədlər üçün kerosin, ton	89198,6	87603,5	103,7	91,4
Ağır destilyatlar və ya digər məqsədlər üçün qazoyllar, min ton	581703,6	305478,1	165,8	170,6
Maye qaz, ton	9945,5	477,6	70,3	10,2
Təbii qaz, mlyn. kubmetr	20420,6	11409531,1	123,4	94,3
Təbii qaz, mlyn. kubmetr (SOCAR və ABƏŞ-in məlumatlarına əsasən)	17431,8	7475722,5	105,1	55,2
Neft koksu, min ton	217659,8	56350,0	2,1 d.	175,3
Polietilen, ton	119567,0	124904,8	137,9	110,8
Polipropilen, ton	135295,8	160374,4	186,4	153,5
Pambıq lifi, ton	48106,0	88470,2	78,3	60,1
Pambıq ipliyi, ton	8454,6	24424,2	120,0	85,5
Qara metallardan borular, ton	18471,4	26935,3	90,8	124,5
Qara metallardan yarımfabrikatlar, ton	11552,9	6432,9	42,2	34,8
Qara metaldan çubuqlar, ton	50077,2	31567,3	93,8	80,8
Emal olunmamış alüminium, ton	27864,5	66555,0	118,4	89,5

İDXAL OLUNAN MÜHÜM NÖV MƏHSULLAR

Malların adı	2023-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında		2022-cü ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, faizlə	
	miqdarı	məbləği (min dollar)	miqdarı	məbləği
İribuynuzlu heyvan əti, ton	5417,8	21588,4	2,2 d.	192,5
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	21752,9	33119,8	94,6	93,7
Kərə yağ, digər süd yağları və pastaları, ton	12049,0	67193,6	85,9	83,0
Kartof, min ton	102732,0	30056,6	84,8	89,8
Təzə tərəvəz, ton	21764,4	12992,8	99,7	97,1
Təzə meyvə, ton	91328,6	92161,2	91,0	95,5
Çay, ton	9710,2	50820,5	89,7	91,7
Buğda, min ton	792331,4	210742,3	106,5	80,4
Bitki yağları, ton	87987,9	105596,1	95,4	66,9
Xam şəkər və şəkər, min ton	230623,4	146310,1	92,6	108,3
Şokolad və şokolad məhsulları, ton	20778,5	74336,2	109,7	118,3
Unlu qənnadı məmulatları, ton	31322,1	79281,1	108,9	118,3
Siqaretlər, mlyn. ədəd	155,8	3318,8	112,7	114,5
Sement və sement klinkerləri, ton	15434,9	3713,8	68,8	89,0
Dərman vasitələri, ton	21100,9	370978,8	105,5	96,8
Mineral gübrələr, ton	103047,2	54206,3	150,7	95,4
Sintetik yuyucu vasitələr, ton	67996,8	72043,7	109,1	115,7
Polietilen, ton	48162,4	61406,5	147,4	124,7
Polipropilen, ton	14264,1	20665,0	141,0	113,5
Rezin şinlər, min ədəd	1936940	85287,4	121,6	124,9
Polad prokatı, ton	312879,3	247020,4	157,7	121,8
Qara metallardan çubuqlar, ton	54095,5	34331,3	94,5	71,5
Qara metallardan küncüklər, ton	22201,4	20814,4	118,8	102,9
Qara metallardan borular, ton	137702,5	212037,0	191,9	159,4
Məişət kondisionerləri, ədəd	179865	51512,4	94,7	85,1
Məişət soyuducuları, ədəd	32621	9188,7	159,9	125,9
Paltaryuyan maşınlar, ədəd	172958	40844,6	152,0	145,4
Hesablama maşınları, blok və qurğuları, min ədəd	479302	138167,2	125,3	147,8
Minik avtomobilləri, ədəd	67453	1091749,4	132,1	183,4
Avtobuslar, ədəd	89	5976,8	26,4	12,9
Yük avtomobilləri, ədəd	5062	79139,7	141,2	107,4
Oturacaq, ofis, mətbəx, yataq və digər mebellər, min ədəd	679294	64646,4	111,0	117,4

**2023-cü İLDƏ “STATİSTİKA XƏBƏRLƏRİ” JURNALINDA DƏRC OLUNMUŞ
MƏQALƏLƏRİN MÖVZU-ƏLİFBA ÜZRƏ SİYAHISI**

İQTİSADI-STATİSTİK TƏDQIQATLAR

<i>Aida İbrahimova, Zərifə Nağıyeva</i> Kiçik və orta biznesin ölkə iqtisadiyyatında rolu və onun qiymətləndirilməsində seçmə müayinənin tətbiqi.....	1
<i>Амрах Гапаев</i> Налитические процедуры, используемые в аудите финансовой отчетности организаций.....	1
<i>Elşən İbrahimov</i> Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın təmin olunmasını xarakterizə edən göstəricilərin təhlili və qiymətləndirilməsi.....	1
<i>Famil Niftiyev</i> İnsan kapitalının makroiqtisadi prinsipləri	3
<i>Firdovsi Fikrətzadə</i> Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə müqayisəli üstünlüklərinin qiymətləndirilməsi.....	1
<i>Fərhad Qubatov</i> Azərbaycan respublikasında əhalinin sosial müdafiəsinin inkişaf tendensiyaları.....	2
<i>Fuad Məmmədov</i> Capitalizing on sustainability: green investments and beyond.....	4
<i>Gündüz Məmmədov, Hicran Cabbarova</i> İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə heyvandarlığın inkişaf istiqamətləri.....	2
<i>Həmidə İsayeva</i> Ölkədə ət istehlakının statistik modelləşdirilməsi.....	3
<i>İmamət İbişova</i> Keyfiyyət göstəriciləri statistik təhlildə.....	3
<i>İsgəndərbəy Hüseynov</i> Böyük verilənlər - elm və təhsilin inkişafında yeni statistik yanaşma kimi.....	4
<i>Jalə Dadaşova</i> Xüsusi iqtisadi zonaların ölkənin iqtisadi inkişafında rolu.....	3
<i>Qalib Qafarlı</i> Azərbaycanda ixracın iqtisadi artıma təsirinin qiymətləndirilməsi.....	3
<i>Nəzrin Mərdanlı</i> Biznesin rəqabət qabiliyyətinin artırılması sistemində brendinq və dizayn.....	2
<i>Nuru Süleymanov, Fidan Quluzadə</i> Əmək məhsuldarlığının statistik qiymətləndirilməsi məsələləri.....	3
<i>Məhəmməd Xəlilov</i> Azərbaycan sənayesinin inkişafı ətraf mühit və iqtisadi hesabların inteqrasiyası.....	4
<i>Rza Allahverdiyev, Etibar Xəlilov</i> Əhalinin yaşlanmasının sosial-demoqrafik təsirləri və onun ölçülməsi meyarları.....	1
<i>Pərvin Verdiyeva</i> ÜDM-in hesablanması ilə bağlı üç metodoloji məqam.....	4
<i>Saleh Mövlamov, Nazilə Ağayeva</i> Seçmə şəbəkəsinin yaradılmasında statistik innovasiyaların tətbiqi.....	3
<i>Saleh Mövlamov</i> Azərbaycanda su istehlakının statistik tədqiqi.....	4
<i>Saleh Mövlamov, Yelena Hacıyeva</i> Ölkədə taxıl məhsullarının istehsalının statistik modelləşdirilməsi.....	2
<i>Şahin Mustafayev, Toğrul Xanlarov</i> Hidrotexniki qurğuların ölkənin davamlı iqtisadi inkişafında rolu.....	4
<i>Şahin Mustafayev</i> Enerji təhlükəsizliyi və Azərbaycanda enerji ehtiyatlarının istehlakına dair.....	2

<i>Tahir Bağirov, Könül Əlibəyova</i>	
Heydər Əliyev siyasi irsinin əhalinin rifah halının yaxşılaşmasına və ölkənin əmək bazarının inkişafına müsbət təsiri.....	3
<i>Vahid Abbasov, Təbriz Abbasov</i>	
Azərbaycanda işğaldan azad olunmuş ərazilərin faydalı qazıntı yataqlarından səmərəli istifadə və onların iqtisadi artıma təsiri məsələləri.....	2
<i>Yadulla Həsənlı, Arzu Tağıyeva</i>	
İstilik effekti yaradan qazların dayanıqlı iqtisadi artıma təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi.....	3
<i>Yaşar Paşa, Nəbi Quliyev</i>	
Dünyada yoxsulluq və onun uşaqlara təsiri.....	3
<i>Yusif Yusifov, Vüqar Məmmədəlizadə</i>	
Avropa Statistikasının Normalar Məcəlləsinin Azərbaycan statistika sistemində tətbiqinə dair qısa praktiki nümunələr.....	4

METODOLOGIYA

<i>Azərhan Əsədli</i>	
Sahibkarlıq fəaliyyətində “Kiçik və Orta Biznes”in maliyyələşdirilməsinin dünya təcrübəsi.....	4
<i>Эльдар Гулиев, Натик Гурбанов, Фикрет Хосровлу</i>	
Экономки Бизнес-план в системе государственного регулирования.....	2
<i>Emil Məmmədov</i>	
Su axınlarının hesabına dair.....	2
<i>Famil Niftiyev</i>	
İnsan kapitalı: problemlər və perspektivlər.....	1
<i>Xəqani Məcidov</i>	
Milli maraqlar maliyyə-iqtisadi təhlükəsizlik tandeminin “təhlükəsizlik çətiri” altında.....	4
<i>Mənsurə Cavadova</i>	
Azərbaycanda neft emalı və benzin istehsalının inkişafına dair.....	1
<i>Novruz Hüseynov</i>	
Özəl pensiya fondlarının yaradılması və inkişafının əhəmiyyəti.....	2
<i>Parviz Aliyev</i>	
Regulation of international trade in food and agricultural products: identification of the export potential of tomatoes exported from Azerbaijan.....	1
<i>Ramiz Cavadov</i>	
Böyük verilənlər - elm və təhsilin inkişafında yeni statistik yanaşma kimi.....	4
<i>Səyavuş Əhmədov, Mansur Ağayev</i>	
İnformasiya sistemlərinin idarə olunmasında bulud hesablamaları (Cloud Computing).....	2
<i>Şamxal Məmmədov</i>	
Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri və onların inkişaf perspektivləri.....	1

Korrektor: Fatimə Qibləliyeva

Çapa imzalanmışdır: